

"De vrouwen op straat maar niet als het donker is" : Feminisme in Habitus van Radna Fabias

Auteur : Petrosillo, Céline

Promoteur(s) : Spinoy, Erik

Faculté : Faculté de Philosophie et Lettres

Diplôme : Master en langues et lettres modernes, orientation générale, à finalité didactique

Année académique : 2020-2021

URI/URL : <http://hdl.handle.net/2268.2/13082>

Avertissement à l'attention des usagers :

Tous les documents placés en accès ouvert sur le site le site MatheO sont protégés par le droit d'auteur. Conformément aux principes énoncés par la "Budapest Open Access Initiative"(BOAI, 2002), l'utilisateur du site peut lire, télécharger, copier, transmettre, imprimer, chercher ou faire un lien vers le texte intégral de ces documents, les disséquer pour les indexer, s'en servir de données pour un logiciel, ou s'en servir à toute autre fin légale (ou prévue par la réglementation relative au droit d'auteur). Toute utilisation du document à des fins commerciales est strictement interdite.

Par ailleurs, l'utilisateur s'engage à respecter les droits moraux de l'auteur, principalement le droit à l'intégrité de l'oeuvre et le droit de paternité et ce dans toute utilisation que l'utilisateur entreprend. Ainsi, à titre d'exemple, lorsqu'il reproduira un document par extrait ou dans son intégralité, l'utilisateur citera de manière complète les sources telles que mentionnées ci-dessus. Toute utilisation non explicitement autorisée ci-avant (telle que par exemple, la modification du document ou son résumé) nécessite l'autorisation préalable et expresse des auteurs ou de leurs ayants droit.

‘De vrouwen op straat maar niet als het
donker is’
Feminisme in *Habitus* van Radna Fabias

Travail de fin d'études présenté par PETROSILLO Céline
en vue de l'obtention du grade de
Master en Langues et Lettres modernes, à finalité didactique

Promoteur : Erik Spinoy

Allereerst wil ik mijn promotor, meneer Spinoy, bedanken, die altijd beschikbaar is geweest om mij zo goed mogelijk te helpen bij het uitvoeren van dit werk. Ik dank hem ook dat hij de tijd heeft genomen om het te corrigeren en beter te maken. Zonder zijn steun zou deze scriptie niet zijn wat het nu is. Ik dank hem eveneens omdat hij me heeft laten kennismaken met deze getalenteerde dichteres en haar betoverende oeuvre. Hartelijk dank, meneer Spinoy.

Dan bedank ik mijn voormalige Nederlandse stagebegeleidster, mevrouw Vancrayebeck, die erin toestemde om de taal van deze scriptie te verbeteren. Hartelijk dank, mevrouw Vancrayebeck.

Uiteindelijk bedank ik natuurlijk mijn familie die ook zeer aanwezig was. Mijn ouders en mijn twee zusjes hebben mij immers gesteund tijdens mijn hele studie en nog meer tijdens de realisatie van dit werk. Hartelijk dank aan hen.

Inhoudsopgave

Inleiding	4
1 Over Radna Fabias en haar debuut <i>Habitus</i>	7
1.1 Biografie	7
1.2 De receptie van <i>Habitus</i>	10
1.3 De opbouw van <i>Habitus</i>	13
1.4 Het leven van vrouwen op Curaçao: de kijk van Radna Fabias	17
2 <i>Habitus</i>, een feministische dichtbundel	19
2.1 Feminismen: historische achtergronden	19
2.1.1 Oorsprong en betekenis van het begrip	19
2.1.2 1789-1850: eerste vormen van vrouwenverzet	21
2.1.2.1 <i>In Europa en de Verenigde Staten: kort overzicht</i>	21
2.1.2.2 <i>In Nederland</i>	23
2.1.3 1850-1920: de eerste feministische golf	24
2.1.3.1 <i>In Europa en de Verenigde Staten: kort overzicht</i>	24
2.1.3.2 <i>In Nederland</i>	25
2.1.3.3 <i>Na 1920: verzwakking van de feministische stroming</i>	27
2.1.4 1968-1980: de tweede feministische golf	28
2.1.4.1 <i>In Europa en de Verenigde Staten: kort overzicht</i>	28
2.1.4.2 <i>In Nederland</i>	30
2.1.5 1990-2000: de derde feministische golf	32
2.1.6 Vandaag: de vierde feministische golf	33
2.2 Feminisme en de status van vrouwen op Curaçao	35
2.2.1 De multi-etnische samenleving van Curaçao	35
2.2.2 Het gezin op Curaçao	35
2.2.3 Vrouwen en werk	41
2.2.4 Feministische bewegingen in Curaçao	44
2.2.5 Conclusie	47
2.3 <i>Habitus</i> : analyse van feministische verwijzingen	48
2.3.1 Alleenstaande moeders	49
2.3.1.1 'wat ik verstopte'	49
2.3.1.2 'kapitaal'	57
2.3.1.3 <i>Andere gedichten</i>	66
2.3.2 De vrouw als lustobject	69
2.3.3 Geweld tegen vrouwen	74
2.3.4 Conclusie	77
Conclusie	78

Literatuurlijst.....	81
Primaire literatuur	81
Secundaire literatuur	81
Andere geraadpleegde werken	81
Websites	84
Appendix: gedichten	88
(a) ‘wat ik verstopte’	88
(b) ‘kapitaal’	91
(c) ‘stille beschouwing (in het donker)’	92
(d) ‘rib’	93
(e) ‘gieser wildeman’	94

Inleiding

Le féminisme ne se résume pas à une revendication de justice, parfois rageuse, ni à telle ou telle manifestation scandaleuse ; c'est aussi à la promesse, ou du moins l'espoir, d'un monde différent et qui pourrait être meilleur. (Groult 1975, geciteerd in Neyman 2021)

Het idee om aan het oeuvre van Radna Fabias te werken, werd me gesuggereerd door mijn promotor, meneer Spinoy. Ik kende noch deze dichteres, noch haar dichtbundel *Habitus*, die in februari 2018 verscheen. Nieuwsgierig wenste ik daardoor deze scriptie op te stellen over haar en een specifiek thema dat in haar bundel aanwezig is. Toen ik deze bundel las, werd mijn aandacht getrokken door het feminisme, dat er sterk in terugkomt. Aangezien ik zelf een vrouw ben, leek het mij aangewezen dit onderwerp aan te pakken en te verdedigen omdat seksisme helaas nog steeds zeer aanwezig is in onze samenleving. Zoals veel vrouwen heb ik in mijn leven te maken gehad met seksistische opmerkingen en gedragen. Dit zou tegenwoordig niet meer mogen gebeuren. Alle vrouwen moeten zich volledig vrij kunnen voelen en niet bang meer te hoeven zijn voor seksistisch gedrag in openbare plaatsen, op het werk en in de privésfeer. Daarom steun ik de feministische strijd die blijft vechten voor meer menselijkheid in deze wereld. Elke vorm van discriminatie en geweld moet worden afgeschaft en veroordeeld. Dit is echter een utopische wereld die nooit zou bestaan. Er zal altijd racisme, seksisme, geweld en discriminatie zijn. Dit is de werkelijkheid van onze wereld.

Nadat ik mijn lezers heb uitgelegd waarom dit onderwerp me zo nauw aan het hart lag, zal ik de structuur en de inhoud van deze scriptie voorstellen. In het eerste deel begin ik met de biografie van de auteur (zie 1.1). Dit was niet eenvoudig omdat Fabias, een getalenteerde jonge vrouw die pas drie jaar geleden in de wereld van de poëzie bekend geraakte en die nogal discreet blijft over haar privéleven. Informatie over haar persoonlijke leven was immers zeer schaars. Daarom heb ik haar biografie opgebouwd aan de hand van interviews die ze gaf over haar leven, haar familie, haar geboorteland, haar opvoeding, haar overtuigingen en haar werk. Deze interviews werden geleid door journalisten van de kranten *de Volkskrant*, *NRC Handelsblad*, *Trouw*, *De Morgen*, *De Standaard*, *Nederlands Dagblad* en *De Groene Amsterdammer*. Daarna exposeer ik de verschillende reacties die het oeuvre uitlokte en de mogelijke redenen die tot zijn succes bijdroeg (zie 1.2). De bundel werd namelijk bekroond met verschillende prestigieuze

literatuurprijzen, wat indrukwekkend en ongewoon is voor een poëziedebuut. Vervolgens stel ik de opbouw van *Habitus* voor (zie 1.3). Ik leg uit hoe Fabias haar bundel uitwerkte en welke elementen voor haar nuttig waren bij het schrijven van haar gedichten. Ik vestig ook de aandacht op de vorm van de gedichten, die geen enkele lezer onverschillig laat. Uiteindelijk vond ik het belangrijk Fabias' kijk op de levensomstandigheden van vrouwen op Curaçao te introduceren (zie 1.4). In verschillende interviews sprak ze over deze vrouwen, die vaak worden beschreven als 'sterke zwarte vrouwen', die het eiland dragen en alleen voor hun kinderen zorgen. Dit laatste subdeel dient als inleiding op het onderwerp van deze scriptie: een feministische lectuur van *Habitus*.

In het tweede deel schets ik eerst de historische achtergronden van de feministische strijd in Europa en de Verenigde Staten. Ik introduceer de oorsprong van de term 'feminisme' en de betekenis ervan (zie 2.1.1). Vervolgens stel ik de eerste vormen van vrouwenverzet voor die plaatsvonden tussen 1789 en 1850 (zie 2.1.2): figuren als Mary Wollstonecraft, Olympe de Gouges en Elisabeth Cady Stanton speelden een belangrijke rol in deze periode. Na 1850 waren er vier golven van feministische bewegingen die op specifieke tijdstippen plaatsvonden en die verschillende rechten voor vrouwen opeisten. De eerste feministische golf streed onder andere voor het vrouwenkiesrecht (zie 2.1.3); de tweede golf voor het recht op gelijkheid binnen het huwelijk, contraceptie en abortus (zie 2.1.4); de derde golf betrof de emancipatie van zwarte vrouwen en ijverde tegen de onderdrukking waarvan alle vrouwen – arme, migrante, ongeschoolde, werkloze, homoseksuele – het slachtoffer waren (zie 2.1.5); en de vierde feministische golf – degene die we momenteel nog meemaken – strijdt tegen alle vormen van geweld tegen vrouwen: verkrachting, ongewenste seksuele aanrakingen en intimidatie, misbruik, seksistische opmerkingen (zie 2.1.6).

Het tweede onderdeel betreft het feminisme en de status van vrouwen op Curaçao. De in dit deel besproken en samengevatte inhoud is voornamelijk afkomstig uit het werk van Rodriguez, *The Rise of Women's Rights* (2015), en de drie artikelen van Abraham-Van Der Mark die verschenen in 1983, 1993 en 2003. In dit deel ligt de nadruk op de algemene situatie op Curaçao na de afschaffing van de slavernij in 1863, maar ook en vooral op de levensomstandigheden van Curaçaose vrouwen vanaf die periode tot op heden. Ik zal de aandacht vestigen op de rol die deze vrouwen spelen in de gezinscontext – het zijn voornamelijk alleenstaande moeders die alleen hun kinderen

opvoeden – (zie 2.2.2), de moeilijkheid om op de werkvloer dezelfde rechten te hebben als mannen – veel vrouwen zijn nog steeds werkloos of werken in minder goed betaalde banen – (zie 2.2.3), en wat de feministische bewegingen voor hen hebben gedaan (zie 2.2.4). De inhoud van dit deel zal vervolgens worden gebruikt bij de analyse van de gedichten vanuit een feministisch perspectief.

In het laatste onderdeel zal ik de lezer een feministische lectuur van *Habitus* voorleggen (zie 2.3). Daarbij zal ik enkele gedichten uit de bundel in verband brengen met de werkelijkheid van vrouwen op Curaçao en met de eisen van de vierde feministische golf. Ik zal eerst de verzen belichten die misschien verwijzen naar de situatie van deze alleenstaande moeders, verlaten door hun echtgenoten (zie 2.3.1). De lezer die *Habitus* heeft gelezen zal opmerken dat de allusies op het moederschap vaak worden herhaald. Dan komen de verzen die kunnen worden geïnterpreteerd als verwijzingen naar seksistisch gedrag tegen vrouwen in het algemeen (zie 2.3.2). Het principe van de vrouw als lustobject zal het onderwerp zijn bij de interpretatie van deze verzen. Uiteindelijk zal ik ook een analyse wijden aan verzen die wellicht alluderen op geweld tegen vrouwen (zie 2.3.3). Eén gedicht in het bijzonder zal worden besproken en geanalyseerd: ‘stille beschouwing (in het donker)’. Het gaat over het onderwerp van verkrachting.

Het is ook belangrijk erop te wijzen dat de verzen die als feministische verwijzingen zullen worden geïnterpreteerd, deel uitmaken van een persoonlijke lectuur die ik aan de lezer zal voorstellen. Dit is duidelijk niet de intenties van de auteur, zoals we in het eerste deel van dit werk zullen zien (zie 1.2). De lezer die deze scriptie leest moet een onderscheid maken tussen de feministische interpretaties die ik zal geven en de intenties van de dichteres toen ze haar gedichten schreef. Bovendien is mijn persoonlijke lectuur vanzelfsprekend niet de enige mogelijke lectuur die van *Habitus* kan worden gemaakt. Iedere lezer heeft zijn eigen interpretatie. Die kan gelijk zijn aan de mijne of kan totaal verschillend zijn.

1 Over Radna Fabias en haar debuut *Habitus*

1.1 Biografie

Radna Fabias (1983-) is geboren en getogen op Curaçao, het grootste eiland van de Nederlandse Antillen, dat voor de kust van Venezuela ligt. Eerst werd het door de Spanjaarden gekoloniseerd en vervolgens door de Nederlanders in bezit genomen. Gedurende de koloniale periode was het een doorvoerhaven voor slaven (Vlaar 2019).

(Foto Andreas Terlaak, *NRC Handelsblad*)

Tot haar zeventiende woonde Fabias op het eiland met haar alleenstaande moeder. Over haar vader spreekt ze er niet veel: ‘Hij meent dat ik mijn gevoel voor humor van hem heb, maar ik traceer liever iedere zwakte in mijn genen terug naar hem’ (Vlaar 2019). Om haar dochter goede levensomstandigheden te kunnen bieden, had haar moeder meerdere baantjes en besloot ze ook te verhuizen zodat Fabias naar een goede school kon gaan: ‘Mijn moeder stimuleerde mij, ze geloofde in bildung, ook al kent ze dat woord niet’ (Vlaar 2019). Van haar moeder leerde ze dat ze alles wat ze doet ‘goed’ moet doen en altijd hard moet werken (Monna 2019). In het begin was ze zich er niet van bewust dat deze manier van leven giftig was. Jarenlang heeft ze zichzelf kapot gewerkt – ze heeft drie burn-outs gehad en heeft een psychotherapie gevolgd – omdat ze zo was opgevoed. Alle vrouwen om haar heen op het eiland leefden op deze manier, dus ook voor Fabias was het zo en niet anders. In een interview verklaarde ze dat er op het eiland geen ruimte is om aan zichzelf en het eigen welzijn te denken. Alles is een kwestie van overlevingsstrategieën (Vlaar 2019):

Toen ik opgroeide zag ik overal om mij heen alleenstaande moeders. Mijn moeder, mijn tantes. Overal vrouwen met meerdere baantjes om de eindjes aan elkaar te knopen, die daarnaast kinderen opvoedden en hun ouders verzorgden. Dat deden ze gewoon. Daar stelden ze geen vragen bij. (Monna 2019)

Op Curaçao bracht Fabias veel tijd door in het huis van haar grootouders. Dat huis was altijd vol mensen en het was er dan ook zeer luidruchtig. Daarom begon ze te lezen: ‘Lezen was een manier om de ruis uit te zetten’ (Monna 2019). Vanaf dat moment werd lezen een hoofdbezigheid: ‘Ik las ongeveer alles, van cornflakesverpakkingen tot kranten, van de Bijbel tot de Mark en Mieke-reeks’ (Monna 2019). Op de lagere school bracht ze veel tijd door in het schoolbibliotheekje en later, op de middelbare school, zat ze ’s middags in de openbare bibliotheek te lezen. Fabias bekritiseert echter het literatuuronderwijs op de Antillen omdat het teksten opdringt die volgens haar te ver af staan van het leven en de cultuur op het eiland:

Ik was een Curaçaose puber en moest boeken lezen die zich afspeelden in een land 8000 kilometer verderop, meestal geschreven door oudere mannen [...] Natuurlijk, veel literatuur raakt aan iets universeels, maar ik miste variatie, verhalen waarin ik mijn sociaal-economische achtergrond en mijn geografische locatie teruglas. (Monna 2019)

In dit verband speelden de bibliotheken en haar docenten Nederlands en Spaans een belangrijke rol omdat ze haar toegang gaven tot boeken uit verschillende literaturen (Monna 2019).

Fabias kreeg een katholieke opvoeding: ‘Het was gewoon wel fijn, ik ga nog steeds wel eens naar een katholieke kerk als ik in het buitenland ben’ (De Vos 2018). Maar op een gegeven moment begonnen de mentaliteiten en overtuigingen te veranderen op het eiland. Haar moeder en vele anderen bekeerden zich tot de Pinkstergemeente, een kerk waar ‘kapitalisme en geloof samenkomen’ legt Fabias uit (Vlaar 2019). Ze vertelt ook over haar ervaring binnen deze gemeenschap:

Daar zat een soort doem achter alles, maar het was dansende doem. Als je binnenkwam dacht je “oh wat gezellig!” De pinkstergemeente, zoals ik die heb ervaren, heeft enerzijds een focus op welvaart en geld en anderzijds gaat het om een zuivering van je mens-zijn, een zoeken naar echt heilig worden. Wat ik vreemd vond. Er was een pastoor die zei God te hebben gesproken en die was ervan overtuigd dat Hij hem een auto van goud zou geven. Ik zou dat niet helemaal geestelijk gezond willen noemen. (De Vos 2018)

Na deze ervaring koos ze uiteindelijk voor ‘het gezonde verstand’. Ze beschouwt zich als agnost al kan ze niet uitleggen waarom. Het enige wat ze weet is dat ze soms eenzelfde gevoel heeft bij atheïsten als bij heftig evangeliserende christenen (De Vos 2018).

Op haar zeventiende verhuisde ze naar Nederland omdat ze aan de Hogeschool voor de Kunsten in Utrecht wilde studeren. Daar werd ze opgeleid tot toneelschrijver:

De Antillianen over wie vaak wordt gesproken, zijn uit economische overwegingen naar Nederland gegaan [...] Minder zichtbaar zijn de mensen die hier kwamen voor een vervolgstudie, de bursalen [...] Ik was 17 en wilde naar de kunstacademie. Die was er niet op het eiland. (Vuijsje 2018)

Hoewel haar verhuizing naar Nederland het begin was van een groot avontuur, ging het ook gepaard met weemoed en verdriet. Haar leven in Nederland was eenzaam, ze woonde alleen en was ver weg van alles wat ze kende: haar familie, haar cultuur, haar geboorteland met het vertrouwde landschap en klimaat (Vlaar 2019). Ze had heimwee:

Toen ik net in Nederland was, hoorde ik liever niet te veel over Curaçao. Want als ik aangedaan zou zijn, kon ik nergens heen met mijn verdriet. Mijn medestudenten gingen in het weekend naar hun ouders, ik zag mijn moeder om het jaar. Ik herinner me een zomer dat ik op het eiland was. Ik zou bijna teruggaan en was bij mijn oom om afscheid te nemen. Hij hield mijn hand nét iets langer vast. Dat bleef ik voelen, en toen ik in het vliegtuig zat, werd ik door een enorm verdriet overvallen. Met grote intensiteit voelde ik wat het betekende om zo ver weg te zijn. Die scheur, dat is verschrikkelijk. (Monna 2019)

Fabias heeft tot op heden meerdere banen gehad. Eerst werkte ze zes jaar bij een educatieve uitgeverij. Dan volgde ze een koksopleiding en werkte vervolgens fulltime als kok in Utrecht. Later besloot ze uiteindelijk om weer voor een educatieve uitgeverij te werken (Kraak 2018). Met de publicatie van haar dichtbundel *Habitus* (2018) won ze vijf literaire prijzen, die haar in staat stelden haar baan bij de educatieve uitgeverij op te zeggen en zich hoofdzakelijk op het schrijven te richten (Vlaar 2019):

Op een ideale werkdag zit ik rond 7 uur 's ochtends achter de computer en dan werk ik tot 7 uur 's avonds. Ik probeer in lange blokken van drie à vier uur te schrijven, eigenlijk langer dan mijn concentratie toelaat. Het wordt dan obsessief, daarmee kom ik ergens waar ik het stiekem wel fijn vind; dat ik vermoeid raak en niet meer helder nadenk. Wellicht boor je daarmee het onderbewuste aan. (Kraak 2018)

In een recent interview kondigt ze aan dat ze een tijdje zal 'verdwijnen' om aan een nieuw schrijfproject te werken: 'Het wordt tijd om me weer af te zonderen. Ik ben bezig aan een bundel essayistische beschouwingen. Geen poëzie, neen. Maar het moet nog rijpen' (Leyman 2019).

1.2 De receptie van *Habitus*

Eind februari 2018 publiceerde Radna Fabias haar debuut *Habitus*, een dichtbundel die haar uitgever De Arbeiderspers beschrijft als ‘een bundel vol zinderende en zintuiglijke beelden, schuimende, kolkende, fonkelende en aangolvende regels’¹. Volgens Robert Vuijsje (2018) heeft de uitgever daarmee niet overdreven. *Habitus* werd bijzonder goed onthaald. De bundel wekte onmiddellijk de belangstelling van vele recensenten, werd met verschillende prestigieuze prijzen bekroond en beleefde negen drukken. De lezers wilden de dichteres ontmoeten om haar te zien, te horen en met haar te spreken, een situatie die Fabias ‘idiotie’ vindt (De Vos 2018). Ze voegt eraan toe dat ‘[deze] belangstelling [voor haar en haar werk] echt niet normaal [is]’ (De Vos 2018). Ze werd ook uitgenodigd om interviews te geven over haar leven, haar familie, haar geboorteland, haar overtuigingen en haar werk (Monna 2019). Eén vraag blijft echter onbeantwoord: hoe is dit overweldigende succes er gekomen? In de volgende alinea’s zal ik op deze vraag ingaan.

In 2016 besloot Fabias mee te doen aan de poëziewedstrijd van de stad Oostende. Het gedicht dat ze inzond en waarmee ze de wedstrijd won was ‘gieser wildeman’², ‘een gedicht vernoemd naar een stoofpeer’ legt de dichteres uit (Kraak 2018). Jurylid Hester Knibbe stuurde het gedicht door naar De Arbeiderspers, haar huidige uitgever. Fabias vertelt dat ze op Koningsdag (2016) een e-mail kreeg van de uitgeverij die haar werk aanbood. Eerst dacht ze dat het een grapje was, maar ze besepte heel snel dat het om een serieus verzoek ging: ze werd gevraagd een dichtbundel te schrijven. Hierna zette ze zich aan het schrijven en twee jaar later publiceerde ze *Habitus* (Kraak 2018). Hoewel ze 2016 als het jaar van haar debuut als schrijfster beschouwt, schreef Fabias al gedichten toen ze nog op Curaçao woonde. ‘[H]eel slechte gedichten’, verklaart ze, die ze met andere spullen zorgvuldig bewaarde in dozen in het huis van haar moeder. Helaas verloor de dichteres alles in een tropische storm. Volgens haar heeft het schrijven van de dichtbundel haar in staat gesteld enkele van die verloren herinneringen terug te vinden (Vlaar 2019).

Zoals hierboven vermeld wekten Fabias en haar dichtbundel de belangstelling van vele recensenten. Kranten zoals *de Volkskrant*, *NRC Handelsblad*, *Trouw*, *De Morgen*, *De Standaard* en *De Groene Amsterdammer* publiceerden artikelen die

¹ Fabias, Radna, *Habitus*. Negende druk. Amsterdam/Antwerpen: De Arbeiderspers, 2019.

² Zie appendix, pp. 94-95.

informatie verschaffen over haar, over haar leven maar ook over haar bundel en het enorme succes van deze laatste. Bovendien werd de bundel bekroond met vijf grote literaire prijzen: de C. Buddingh'-prijs voor het beste poëziedebuut (ter waarde van 1.200 euro) in 2018, de Awater Poëzieprijs (500 euro) in 2018, de Herman de Coninckprijs (7.500 euro) in 2019, de Grote Poëzieprijs (25.000 euro) in 2019 op het 49^e Poetry International festival en de Poëziedebuutprijs Aan Zee (1.500 euro) in 2019 (Peppelenbos 2019). Fabias vindt al dit succes 'vreemd' en tegelijkertijd 'fijn' (Monna 2019): 'Een ding is zeker: ik zag het niet aankomen. Ik kan het ook niet verklaren' (Leyman 2019). Ze dacht: 'Al die aandacht, dat duurt een maand, hooguit twee, dan is het klaar. Maar toen de Buddingh'-prijs kwam, explodeerde het [...] Meestal ben je als dichter blij als de helft van je oplage verkocht is, dat een paar mensen het lezen' (Monna 2019). Het is waar dat er over het algemeen niet veel gebeurt als iemand zijn of haar poëziedebuut publiceert. Maar zoals we zojuist hebben gezien, deed zich het in het geval van Fabias precies het tegendeel voor (De Vos 2018): 'Onwerkelijk, ik kan er niets zinnigs over zeggen' (Vlaar 2019).

(Radna Fabias won de Herman de Coninckprijs, foto website *Bibliotheek Putte & Beerzel*)

(Radna Fabias won de Grote Poëzieprijs, foto website *School der Poëzie*)

Wat zijn de mogelijke redenen van dit succes? Een eerste reden betreft misschien de verschillende thema's die Fabias in haar dichtbundel behandelt: '[I]k word geprezen voor mijn actuele thema's: migratie, wit en zwart, vrouw zijn, identiteit, angst voor het onbekende... Toch breng ik geen boodschap, poëzie schrijven is geen activisme' (Leyman 2019). Fabias komt in verschillende interviews op deze laatste gedachte terug omdat sommigen de vrijheid hebben genomen om de dichteres te gebruiken om hun politieke opvattingen kracht bij te zetten. Het gevolg hiervan is dat ze de representant van een groep wordt, terwijl dat nooit haar bedoeling was: 'Ik was laatst in Rotterdam en toen werd mij gevraagd, vlak voordat ik moest voordragen: "Wat deed het met je om de eerste zwarte winnaar van de C. Buddingh'-prijs te zijn? Kort!" [...] Ik ben

ongeschikt [als rolmodel]. Echt' (De Vos 2018). Een andere reden is misschien dat de dichteres in haar bundel de taboes niet uit de weg gaat. Ze verklaart immers dat er op Curaçao een sterke zwijgcultuur heerst: mensen vermijden om over bepaalde onderwerpen te spreken, verzwijgen misstanden en leven in angst en schaamte:

Op het eiland is schaamte een groot ding. Over een meisje dat losbandig wordt genoemd, zeggen ze dat ze haar familie te schande maakt. En wanneer ik aan mannen vraag hoe het met hun kinderen gaat, geven ze geen antwoord. Ze schamen zich dat ze die kinderen niet zien. Zwijgen heeft met schaamte te maken. Ik heb veel schaamte meegezuuld. Het kost tijd en moeite om het af te werpen. (Vuijsje 2018)

Dankzij het schrijven van *Habitus* kon de dichteres dit gevoel van schaamte afwerpen. Dat ze gedichten schreef zonder gevoelige onderwerpen en taboes uit de weg te gaan, stelde haar in staat uit deze zwijgcultuur weg te komen en dus zich te ontdoen van het gevoel van schaamte dat in dat soort cultuur sterk aanwezig is:

Het afwerpen van schaamte was noodzakelijk om te kunnen schrijven. Als je uit een zwijgplichtcultuur komt, dan zit die je voortdurend in de weg. Dat wringt. Er zit niets anders op dan het zwijgen eerst af te voeren. (Leyman 2019)

Niettemin geeft de dichteres toe dat ze huiverig was om haar werk te delen juist vanwege deze zwijgcultuur waarin ze werd opgevoed: 'In een zwijgcultuur je woorden gebruiken: dan staat er veel op het spel' (Vuijsje 2018). Ze was zich er immers van bewust dat de inhoud van haar dichtbundel reacties zou uitlokken bij haar familie. Een 'niet nader te noemen familielid op Curaçao' reageerde inderdaad slecht op de publicatie van *Habitus*. De persoon in kwestie vroeg aan Radna Fabias of al die dingen die ze over het eiland vertelt, bewezen waren of dat het slechts om haar eigen mening ging. Naar zijn mening moet ze 'geen narigheid' vertellen over het eiland. De dichteres zelf vindt dat ze alleen maar de werkelijkheid weergeeft: '[I]k [heb] te veel vormen van uitsluiting [zoals vrouwonvriendelijkheid, homofobie, racisme...] gezien en ervaren om te zwijgen' (Vuijsje 2018). Fabias vindt de reactie van haar familielid misplaatst omdat hij niet altijd respectvol met vrouwen omgaat en omdat hij soms ook homofobe taal gebruikt:

Het zou makkelijk zijn om wat academische taal op hem te smijten en mezelf daarna superieur te voelen. Hij leeft in een andere werkelijkheid. Ik kom uit die wereld, het is wat ik nog steeds ben [...] Het is ongelooflijk lastig de woorden te vinden voor zo'n gesprek. (Vuijsje 2018)

Van haar moeder kreeg ze een positieve reactie: ‘Mijn moeder heeft mijn bundel gelezen. Ze zei: “Dankjewel dat je zo goed bent in wat je doet.” Dat heeft iets afstandelijks, maar ze zei het met een grote geraaktheid. En dat is wat er voor mij toe doet’ (Monna 2019).

Naast de reacties van haar familie kreeg de dichteres er ook een heleboel van lezers. Enerzijds vindt ze het fijn om te horen hoe de verschillende lezers haar poëzie hebben gelezen en geïnterpreteerd, anderzijds vindt ze de reacties vaak ook lastig, zeker wanneer blijkt dat de bewuste lezers de bundel alleen autobiografisch hebben gelezen (Vlaar 2019). In een interview verklaarde ze dat ze van sommige lezers zeer ‘onnodige’ en ‘impudente’ vragen kreeg. Zo veronderstelde iemand eens dat Fabias’ eierstokken misschien waren afgeklemd omdat de dichteres ernaar verwijst in haar bundel (De Vos 2018): ‘mijn afgeklemde eierstokken zijn schoon / mijn afgeklemde eierstokken zijn schitterend’ (vv. 27-28)³. In reactie hierop stelt Fabias: ‘de lezer die *Habitus* slechts autobiografisch wenst te lezen kijkt scheel’ (Vlaar 2019). Er is immers niet slechts één manier om de werkelijkheid te zien: ‘Mijn blik, mijn positie en mijn lichaam vormen ook maar een perspectief vanwaaruit de werkelijkheid gezien kan worden’ (Vlaar 2019). Bovendien vindt Fabias ‘het interessanter om uit te gaan van een scheiding tussen de schrijver en het lyrisch ik’ (De Vos 2018).

1.3 De opbouw van *Habitus*

In de volgende alinea’s zal ik aandacht besteden aan de wijze waarop Fabias haar bundel heeft opgebouwd. Welke methode heeft ze daarbij gebruikt? Welk materiaal heeft ze verzameld? Hoe is de inhoud georganiseerd? Welke onderwerpen worden in de bundel behandeld?

Lang voordat ze begon te schrijven, had de dichteres de gewoonte om een heleboel dingen te verzamelen: notities, foto’s, filmpjes, knipsels, interviews, geluiden... Het verzamelde materiaal kwam voornamelijk uit haar geboorteland Curaçao. Telkens als ze naar het eiland terugkeerde om haar familie te bezoeken, nam ze de gelegenheid te baat om alle aspecten van het eiland vast te leggen:

Ik had een handycam gekocht en later een spiegelreflexcamera. Ook had ik twee opnameapparaatjes voor geluidsfragmenten. En natuurlijk notitieboekjes. Alles om beelden, sferen en details vast te leggen van het eiland. (Kraak 2018)

³ Fabias, Radna, *Habitus*. Negende druk. Amsterdam/Antwerpen: De Arbeiderspers, 2019, p. 112.

Zodra ze naar haar Utrechtse etage terugging, ordende ze volgens twee criteria haar collectie in verschillende mapjes, die ze op haar computer en in een archiefkast bewaart. Eerst rangschikte ze het verzamelde materiaal naargelang het literaire genre, ‘een [map] voor gedichten, een voor beschouwend proza, een voor beeldend en theateraal werk’, en vervolgens per onderwerp: “‘Geweld’ is een mapje, ‘onveiligheid’, ‘vrouwen’. Ik heb ook een map ‘geluiden’” (Kraak 2018). Gelukkig was de rangschikking van de collectie vrij eenvoudig omdat ‘er al een bepaalde ordening in [zat]’ zegt Fabias (Kraak 2018). Die heeft ‘te maken met wat op natuurlijke wijze [onze] aandacht trekt. Wat steeds terugkomt. [Onze] fascinaties’ (Kraak 2018). Zo stelt ze vast dat ze op het eiland veel foto’s had genomen van pratende vrouwen, gele kerken en zwerfhonden: ‘daar moest ik iets mee’ (Kraak 2018).

Behalve foto’s verzamelde Fabias ook afgeluisterde gesprekjes:

Het ging me daarbij niet om het gespreksonderwerp maar meer om de manier van praten, het ritme. Maar ook hoe mensen elkaar steeds onderbreken, dat geeft een interessante dynamiek die je tot op zekere hoogte ook typografisch kunt weergeven. (Kraak 2018)

Ze nam ook verschillende geluiden op, zoals het geluid van ‘het schuiven van dominostenen over een tafel’, ‘het koraal dat breekt’, ‘een kapmes dat grote vissen in moten snijdt’, ‘de subwoofers die overal op het eiland in kofferbakken liggen’, ‘het doormidden hakken van een kokosnoot’, enz. (Kraak 2018). De dichteres ging ook mensen interviewen die ze van vroeger kende, maar door de zwijgcultuur die op het eiland heerst, werkte dat niet altijd goed: ‘[Z]eker als je vrouwen spreekt over gevoelige onderwerpen [...] Ik kwam erachter dat het beter werkt eerst iets van je eigen ervaringen te delen, dan begonnen ze hun eigen soortgelijke verhalen te vertellen’ (Kraak 2018).

Fabias’ methode biedt volgens haar twee voordelen. Het eerste voordeel is dat een schrijver ‘nooit uit het niets hoeft te beginnen’ (Kraak 2018). Dat was des te belangrijker omdat de dichteres in die tijd eerst fulltime bij een educatieve uitgeverij werkte en vervolgens als kok in Utrecht. Haar tijd om te schrijven was dus zeer beperkt: ze schreef in de vroege ochtend en dan ‘s avonds weer na het werk, maar ook tijdens de weekends en op vrije dagen (De Vos 2018). Dankzij het verzamelde materiaal had ze geen gebrek aan inspiratie en kon ze gedurende die paar uur productief zijn. Het tweede voordeel is meer persoonlijk en heeft te maken met ‘onze fascinaties’. Doordat ze al dit

verzamelde materiaal had bewaard, werd het voor Fabias mogelijk om haar fascinaties over een langere periode te bekijken. Mettertijd evolueert men, verandert men en de dingen die ons vroeger fascineerden, fascineren ons tegenwoordig misschien niet meer:

Dat is het schitterende aan de tijd nemen. Je kijkt naar een versie van jezelf. Je zit beter in de stof als je die afstand hebt. Niet alles wat er staat vind je nog van belang, je kunt makkelijker schrappen. (Kraak 2018)

De bundel is in vier delen opgedeeld. Het eerste deel, ‘uitzicht met kokosnoot’, speelt zich in de Cariben af. Het is moeilijker uit te maken waar het tweede deel, ‘rib’, gesitueerd moet worden omdat de locatie minder helder is dan in de eerste en derde afdeling. Het derde deel, ‘aantoonbaar geleverde inspanning’, speelt zich in Nederland af. Het laatste deel, ‘epiloog’, bestaat uit een enkel gedicht (Schaffer 2018). In de vier afdelingen worden dezelfde onderwerpen behandeld: migratie, vrouw-zijn, man-vrouwverhoudingen, identiteit, geweld, religie, segregatie, slavernij, seksualiteit. Het zijn onderwerpen die in de bundel ‘in elkaar overlopen’ (Kraak 2018). Zoals eerder vermeld had de keuze om over deze onderwerpen te schrijven niets te maken met een of ander politiek engagement (zie p. 11). Dat was nooit Fabias’ inzet. De dichteres heeft gewoon ‘een lijst [gemaakt] van onderwerpen waarover [ze] wilde schrijven en het voelde als exorcisme’ (Vuijsje 2018).

Eén woord in het bijzonder maakte veel indruk op de lezers. Het betreft het woord ‘neger’, dat steeds cursief staat in de bundel: ‘laat je nooit in met *negers* die hun dreadlocks in geknoopte vrouwenpanty’s op hun hoofd / dragen’ (vv. 20-21)⁴. Fabias aarzelde niet om dit woord te gebruiken. Ze deed dat enerzijds omdat ze er de aandacht op wilde vestigen: ‘Ik wilde niet ontkennen hoe gevoelig het ligt’ (Vuijsje 2018), en anderzijds omdat ze de vrijheid wilde behouden om de woorden van haar keuze te gebruiken zonder dat ze daarvoor rekenschap aan iemand hoefde af te leggen:

Zelf zou ik het van niemand pikken als ze mij verboden een bepaald woord te zeggen [...] De gedachte om dat woord niet op te schrijven, zou zijn: normaliseer het niet en geef racisten geen munitie. Maar [...] [h]oe kan ik schrijven als ik in mijn hoofd rekening moet houden met racisten en met beperkingen die me worden opgelegd door zwarte mensen? Ik moet bij al mijn woorden kunnen komen. (Vuijsje 2018)

Hoewel ze erkent dat het woord een sterk racistische connotatie heeft, blijft ze bij haar standpunt dat niemand het recht heeft iemand te verbieden een bepaald woord te

⁴ Fabias, Radna, *Habitus*. Negende druk. Amsterdam/Antwerpen: De Arbeiderspers, 2019, p. 50.

gebruiken: '[Het] valt niet te ontkennen dat het woord ook racistisch wordt ingezet. Ik laat mensen het zeggen, desnoods met racistische intentie. Maar incasseer dan ook de woede, die komt ergens vandaan' (Vuijsje 2018).

Wat ook opvalt in haar poëzie is de sterke aanwezigheid van clichés, vooroordelen en tegenstellingen. Fabias speelt immers veel met deze elementen: vooroordelen over migranten, 'negers'..., clichés over het eiland, over Nederland, over vrouwen (Monna 2019) en tegenstellingen tussen mannen en vrouwen, toeristen en bewoners, daders en slachtoffers, 'rode mensen' en 'negers'... (Vlaar 2019).

Naar de vorm verschilt haar poëzie ook van andere. Er zijn immers lange en verhalende gedichten, die helder en toegankelijk zijn, en korte en lyrische gedichten, die meer hermetisch en experimenteel zijn (Schaffer 2018). Het gedicht 'wat ik verstopte'⁵ is bijvoorbeeld zes bladzijden lang en beschrijft in duidelijke en eenvoudige taal het landschap en het leven op een specifiek eiland (zie pp. 49 e.v.). Zo kunnen we zeggen dat de eenvoud van de woordenschat en de zinnen de lectuur toegankelijk maken. Het gedicht 'vader'⁶ bestaat daarentegen uit slechts twee verzen. Omdat het erg minimalistisch is, is het misschien moeilijker voor de lezer om de onderliggende betekenis te vinden. Volgens deze hypothese vergt dit gedicht bijgevolg een grotere inspanning – wat de interpretatie betreft – van de lezer die zijn verbeelding de vrije loop moet laten.

De lezer zal ook opmerken dat de gedichten in verschillende lay-outs zijn geschreven: sommige hebben verzen die aan de linkerkant van de pagina beginnen en doorgaan aan de rechterkant (zie 'wat ik verstopte'), andere die in het midden van de pagina zijn geplaatst (zie 'reisgids I'⁷) en de meer traditionele die aan de linkerkant van de pagina beginnen (zie 'kapitaal'⁸). Er is ook een gedicht, 'aankleding'⁹, dat op een checklist lijkt omdat elk vers een 'ja' en 'nee'-vakje heeft dat moet worden aangekruist. Tevens stellen we vast dat er in de bundel geen hoofdletters voorkomen – behalve bij Heer, Vader de Zoon, Heilige Geest, Jezus, Messias en Christus – en maar weinig interpunctie (Zijlstra 2018). We merken ook op dat de dichteres vaak opsomming en herhaling gebruikt in haar bundel:

⁵ Zie appendix, pp. 88-91.

⁶ Fabias, Radna, *Habitus*. Negende druk. Amsterdam/Antwerpen: De Arbeiderspers, 2019, p. 32.

⁷ Fabias, Radna, *Habitus*. Negende druk. Amsterdam/Antwerpen: De Arbeiderspers, 2019, p. 18.

⁸ Zie appendix, pp. 91-92.

⁹ Fabias, Radna, *Habitus*. Negende druk. Amsterdam/Antwerpen: De Arbeiderspers, 2019, pp. 92-93.

De opsomming is een van de simpele, maar effectieve middelen waarmee Fabias haar poëzie zo veelzijdig en ambigu maakt. Ze verbindt zo veelsoortige en paradoxale zaken met elkaar [...] Fabias maakt daarnaast goed gebruik van herhaling, waardoor haar gedichten filmisch worden. Door beelden te hernemen [...] toont ze haar scherpe en gefocuste oog voor detail. (Alkema 2018)

1.4 Het leven van vrouwen op Curaçao: de kijk van Radna Fabias

Door haar verhuizing naar Nederland werd Radna Fabias geconfronteerd met een nieuwe cultuur, nieuwe levenswijzen en vooral nieuwe mentaliteiten, opvattingen en overtuigingen. In Nederland beseftte ze bijvoorbeeld dat er een andere vorm van vrouw-zijn bestaat dan de vorm die ze op het eiland om zich heen zag (Monna 2019). Met de nieuwe kijk die ze in Nederland meekreeg, begon ze kritisch te kijken naar de levensomstandigheden van vrouwen op Curaçao, naar hun ervaringen met mannen en seks, naar het moederschap, het huwelijk... (Vlaar 2019). In de volgende alinea's zal ik de nieuwe kijk van Fabias met betrekking tot deze onderwerpen voorstellen.

In een interview spreekt Fabias over 'sterke zwarte vrouwen' (Monna 2019) die 'voor een groot deel het eiland dragen' (Vuijsje 2018). Ze spreekt over deze vrouwen – voor het merendeel alleenstaande moeders – die meerdere baantjes moeten hebben om de eindjes aan elkaar te kunnen knopen en in de behoeften van hun familie te kunnen voorzien. Moeders die daarnaast ook hun kinderen moeten opvoeden en hun ouders moeten verzorgen: 'Dat deden ze gewoon. Daar stelden ze geen vragen bij' (Monna 2019). Op het eiland groeide Fabias op omringd door deze 'sterke vrouwen' zoals haar moeder, haar tantes... De dichteres ergert zich echter aan die kwalificatie, omdat 'niemand zo sterk [wil] zijn, ze zijn het omdat het moet' (Monna 2019). Voor deze vrouwen gaat het immers om overlevingsstrategieën. Er is dus geen ruimte om aan zichzelf en het eigen welzijn te denken: '[Z]e leven vooral voor hun kinderen' (Vlaar 2019). Toen Fabias in Nederland aankwam, beseftte ze dat het anders kon. Ze beseftte dat een vrouw minder dienstbaar kan zijn en dat ze het recht heeft om tijd voor zichzelf te nemen (de tijd om aan zichzelf en het eigen welzijn te denken, om voor zichzelf te zorgen, om vrije tijd te hebben...) (Monna 2019).

Hoewel Fabias het moederschap als een 'wonder' beschouwt, geeft ze toe dat ze geen moeder wil worden: 'Ik word geen moeder. Ik luister iedere ochtend naar mijn eierstokken, maar ik hoor niks' (Monna 2019). Ze verklaart dat deze beslissing door anderen vaak als negatief wordt gezien omdat het normaal is om als vrouw kinderen te

krijgen en moeder te worden: ‘Ik zou het wel verfrissend vinden als “de vrouw” niet meteen met “de moeder” geassocieerd zou worden. Ik krijg daar nogal de kriebels van’ (Monna 2019). In haar omgeving heeft ze maar één familielid – een oudtante – dat geen kinderen kreeg: ‘Moeder zijn wordt op Curaçao best verheerlijkt. Ben je eenmaal moeder dan kun haast je geen kwaad meer doen’ (Monna 2019).

Op het eiland ‘leven [mensen] [...] vaak in kleine gemeenschappen, met veel sociale controle [...] over gevoelige zaken wordt gezwegen. Over grote misstanden ook. Er heerst angst en schaamte’ (Monna 2019). De vrouwen verzwijgen alles, terwijl ze ook een stem hebben die ze kan laten horen:

Voor een groot deel wordt het eiland gedragen door vrouwen. Als kind voel je hun autoriteit, en hard ook, maar waar is hun stem? [...] [W]at is het gevolg van mannen die met hun zaad strooien? Een man die vier kinderen maakt bij een vrouw en dan weggaat – wat zijn de financiële gevolgen voor haar? [...] [D]ie vrouwen hebben ook een stem. (Vuijsje 2018)

Met de publicatie van *Habitus* wilde Fabias misschien de stem van deze vergeten vrouwen laten horen. Het feit dat de dichteres in haar gedichten verwijst naar de positie van vrouwen op het eiland – maar ook in de samenleving in het algemeen –, is wellicht een manier om ze in aanmerking te nemen (om rekening te houden met hun stem, hun verlangens, hun lijden, hun eisen...)? Voor deze vrouwen kan *Habitus* misschien gezien worden als een middel om uitdrukking te geven aan hun werkelijkheid, hun leven? Het is belangrijk te verduidelijken dat het hier gaat om persoonlijke hypothesen, en dus niet om een doel dat de dichteres bewust en expliciet nastreeft (zie p. 11). Dit geldt ook voor het vervolg van dit werkstuk, waarin we *Habitus* analyseren en daarbij een feministische lectuur bepleiten. Het gaat om een persoonlijke lectuur en bijgevolg niet om de enige mogelijke lectuur die van het werk kan worden gemaakt. Bovendien zijn alle verzen die in dit deel vanuit een feministisch standpunt zullen worden besproken en geanalyseerd, ook persoonlijke interpretaties die absoluut moeten worden gescheiden van de intenties van de dichteres.

2 *Habitus*, een feministische dichtbundel

2.1 Feminismen: historische achtergronden

Feminismen hebben een essentiële rol gespeeld in de strijd voor de gelijkheid en de vrijheid van vrouwen. We spreken over ‘feminismen’ in het meervoud omdat de feministische strijd meervoudig is. Hij wordt immers gedragen door sociale, culturele en politieke bewegingen die verschillen naargelang van plaats en tijd. Ze lopen ook uiteen door de verschillende betekenissen die de termen ‘gelijkheid’ en ‘vrijheid’ kunnen aannemen in contexten van mannelijke overheersing die voortdurend veranderen. Ondanks hun verschillen verspreiden feminismen hun boodschappen internationaal via vertalingen van feministische geschriften, reizen, congressen en sociale netwerken (Rochefort 2020).

In dit deel wordt aandacht besteed aan de historische achtergronden van feminismen, en meer bepaald aan de oorsprong en betekenis van de term, de ontwikkeling van de feministische bewegingen in de wereld, de eisen die ze verdedigen en de veranderingen die ze in de samenleving teweeg hebben gebracht.

2.1.1 Oorsprong en betekenis van het begrip

Het ‘feminisme’¹⁰ is, volgens het *Groot woordenboek der Nederlandse taal* (Dikke van Dale),

het streven naar een gelijkwaardige behandeling van vrouwen ten opzichte van mannen, m.n. op het maatschappelijke, economische en juridische vlak, en naar doorbreking van de traditionele rolpatronen.

In de *Cambridge Advanced Learner’s Dictionary & Thesaurus* wordt het als volgt gedefinieerd: ‘the belief that women should be allowed the same rights, power, and opportunities as men and be treated in the same way’. De *Larousse* spreekt van een ‘[m]ouvement militant pour l’amélioration et l’extension du rôle et des droits des femmes dans la société’. Volgens Florence Rochefort gaat het om ‘[un] combat en faveur des droits des femmes et de leurs libertés de penser et d’agir’ (2020: 4). Wat

¹⁰ De term ‘feminisme’ vindt zijn oorsprong in het Latijnse woord ‘femina’, ‘vrouw’ in het Nederlands (Ribberink 1987).

opvalt in de bovenstaande definities is het gebruikte woord om de beweging te beschrijven: voor de Dikke *van Dale* en de *Cambridge Dictionary* gaat het om ‘het streven naar iets’ en een ‘belief’, terwijl de *Larousse* en Rochefort sterkere en meer geëngageerde woorden gebruiken, ‘mouvement militant pour’ en ‘combat’. Later in dit werk zullen we zien dat de genoemde auteurs in tegenstelling tot de Dikke *van Dale* en de *Cambridge Dictionary* vaker woorden en werkwoorden als strijd, verzet, opstand, ijveren, (be)strijden, (op)eisen, pleiten... gebruiken om feministische bewegingen te beschrijven.

Het bijvoeglijk naamwoord ‘féministe’ verscheen voor het eerst in het Frans in 1872 onder de pen van Alexandre Dumas fils (1824-1895), maar met een andere betekenis dan degene die we tegenwoordig kennen (Offen 1987, Riot-Sarcey 2015, Rochefort 2020):

Les féministes, passez-moi ce néologisme, disent, à très-bonne intention d’ailleurs : Tout le mal vient de ce qu’on ne veut pas reconnaître que la femme est l’égale de l’homme et qu’il faut lui donner la même éducation et les mêmes droits qu’à l’homme [...] Nous nous permettrons de répondre aux féministes que ce qu’ils disent là n’a aucun sens. (1872: 91-92)

Dumas ontleende de term aan de geneeskunde¹¹, om mannen te bekritisieren die streden voor de gelijkheid tussen mannen en vrouwen. In 1882 zal de term een militante kleur krijgen. Hij wordt dan gebruikt om de strijd van de Franse suffragettes aan te duiden, die geleid werd door Hubertine Auclert (1848-1914). Het doel van deze strijd was het verkrijgen van stemrecht (Offen 1987, Riot-Sarcey 2015, Rochefort 2020). In mei 1892, na een congres¹² in Parijs, zorgt de pers voor een ruime verspreiding van de term ‘féministe’: de termen ‘féministe’ en ‘féminisme’ raken in de Franse omgangstaal ingeburgerd in Frankrijk, Zwitserland en België (Offen 1987). Daarna verscheen het Franse woord in een open brief van de Nederlandse Mina Kruseman (1839-1922) aan Dumas (Grever 1994). In het Engels verscheen het woord ‘feminist’ voor het

(Alexandre Dumas fils, foto website *Gallica*)

(Hubertine Auclert, foto website *Gallica*)

¹¹ In het medische taalgebruik werd de term gebruikt om te verwijzen naar abnormaal verwijfde mannen (Riot-Sarcey 2015, Rochefort 2020).

¹² ‘Congrès général des institutions féministes’ belegd door Eugénie Potonie-Pierre (Offen 1987).

eerst in oktober 1894 in de *Daily News* (Londen) en het woord ‘feminism’ in april 1895 in een literair tijdschrift (Offen 1987). Vanaf dat moment begonnen beide termen ook in Nederland te circuleren (Grever 1994).

2.1.2 1789-1850: eerste vormen van vrouwenverzet

De feministische strijd van die tijd eiste voor vrouwen het recht op burgerschap dat mannen al hadden gekregen dankzij de Franse revolutie. *La Déclaration des droits de l’homme et du citoyen* van 1789 was immers universeel en werd dus geacht de rechten van zowel mannen als vrouwen te eerbiedigen. Niettemin kon de revolutionaire ideologie zich vrouwelijk burgerschap niet voorstellen en sloot vrouwen daarom uit van de openbare en politieke ruimte. Vrouwen werden bijgevolg verbannen naar de privésfeer, met als enige taak echtgenote en moeder te zijn. De macht moest aan de man toebehoren en de universaliteit van de rechten had geen betrekking op vrouwen (Riot-Sarcey 2015, Rochefort 2020).

2.1.2.1 *In Europa en de Verenigde Staten: kort overzicht*

Een belangrijke figuur in deze vroege feministische strijd was de Britse Mary Wollstonecraft (1759-1797). In haar pamflet *A Vindication of the Rights of Woman* (1792) verdedigde ze het recht op politieke gelijkheid en bestreed de privileges van mannen. In Frankrijk was Olympe de Gouges (1748-1793) eveneens een belangrijke feministische activiste met haar werk *La Déclaration des droits de la femme et de la citoyenne* (1791) (Riot-Sarcey 2015, Rochefort 2020). In dit werk pleitte ze voor een gelijke behandeling van mannen en vrouwen en verdedigde ze ook de ongehuwde moeders. Wollstonecraft en De Gouges worden trouwens door sommigen gezien als de stichteressen van het feminisme (‘Feminisme 18e eeuw en eerder’ z.j.).

De feministische eisen van het eind van de achttiende eeuw betroffen ook het recht op onderwijs voor

(Mary Wollstonecraft, foto website *Britannica*)

(Olympe de Gouges, foto website *Vivre Paris*)

meisjes, op werk en op gelijkheid binnen het gezin (echtscheiding, gelijke erfenis). Deze eisen werden geformuleerd door vele vrouwen¹³, en kracht bijgezet door betogingen en via brieven en petitie's (Rochefort 2020). In 1792 kregen vrouwen in Frankrijk het recht om met onderling goedvinden te scheiden (Riot-Sarcey 2015). Niettemin dwarsboomden de Code Napoleon en het Romeins recht pogingen tot emancipatie van de vrouw. In Frankrijk werd het recht op echtscheiding bijgevolg in 1816 afgeschaft (Riot-Sarcey 2015). Getrouwde vrouwen bleven onderworpen aan hun echtgenoten (Rochefort 2020).

In de negentiende eeuw bleven het onderwijs van meisjes en de rechten van gehuwde vrouwen een feministische prioriteit. Vrouwen gaven vrijelijk uiting aan hun eisen in de pers en in debatten in de privésfeer en de publieke ruimte. Ze stelden de discriminatie waarvan ze het slachtoffer waren aan de kaak (Riot-Sarcey 2015).

Vanaf 1820 in Frankrijk lag de feministische strijd in de lijn van de klassenstrijd van de socialistische bewegingen van die tijd. De feministische actie was er daarbij vooral op gericht om alle sociale ongelijkheden af te schaffen. Ondanks deze feministische mobilisatie bleef het socialisme mannelijk: vrouwen werden uitgesloten van de republiek en van het politieke debat (Riot-Sarcey 2015, Rochefort 2020).

In de Verenigde Staten kwam de feministische strijd op in de bewegingen voor de afschaffing van de slavernij¹⁴. Het gelijkheidsbeginsel waarop voor zwarten aanspraak werd gemaakt, kon ook voor vrouwen worden opgeëist. Maar op de Wereldconventie tegen Slavernij die in 1840 in Londen werd gehouden, werd aan (met name Amerikaanse) feministen het woord ontzegd. In reactie daarop belegde Elisabeth Cady Stanton (1815-1902) in New York een conventie voor vrouwenrechten, waar de verklaring *Declaration of Sentiments* (1848) werd ondertekend (Zimmerman z.j., Rochefort 2020). Deze verklaring bevestigde opnieuw 'le droit des femmes à s'exprimer en public sur tous les sujets, la nécessité de réformer le mariage, les lois sur le divorce, la propriété et la garde des enfants' (Rochefort 2020: 32).

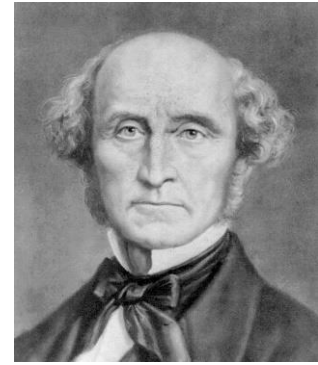

(Elisabeth Cady Stanton, foto website *Britannica*)

¹³ Voor het grootste deel ging het om vrouwen uit de burgerij (Ribberink 1987).

¹⁴ De in deze bewegingen georganiseerde activiteiten werden beschouwd als sociaal en liefdadigheidswerk. Vrouwen 'mochten' er dus aan deelnemen omdat het onbetaald was (Ribberink 1987).

In het Europa van de jaren 1850 en 1860 ontstond een liberaal feminisme dat een visie op de vrouw als onafhankelijk individu verdedigde en vooroordelen over minderwaardigheid bestreed. In zijn werk *On the Subjugation of Women* (1869) verdedigde de Engelsman John Stuart Mill (1806-1873) het recht van vrouwen op onderwijs en vrije meningsuiting. Het boek werd in verschillende talen vertaald en is een standaardwerk voor het Europese liberale feminisme (Ribberink 1987, Rochefort 2020).

(John Stuart Mill, foto website *Britannica*)

2.1.2.2 In Nederland

In Nederland was de context dezelfde: vrouwen waren uitgesloten van bestuurlijke, juridische en politieke sectoren en hadden geen recht op onderwijs, betaalde arbeid en echtscheiding¹⁵ (zie 2.1.2.1). Vrouwen moesten gehoorzaam en onderdanig zijn aan hun echtgenoot. Deze laatste had de macht over alles (Ribberink 1987).

Anna Barbara van Meerten-Schilperoort (1778-1853) wordt beschouwd als de grondlegster van de vrouwenrechtenbeweging in Nederland. Ze was schoolhoofd, schrijfster en maatschappelijk werkster. Ze verdiende een salaris en droeg dus bij aan het gezinsinkomen, wat uitzonderlijk was voor een vrouw in die tijd. In haar literaire en journalistieke geschriften verdedigde ze een nieuw vrouwelijk ideaal, dat gebaseerd is op opvoeding, altruïsme en liefdadigheid (Van Essen 1999). Vanaf de jaren 1830 richtte ze verschillende vrouwenorganisaties op – meestal uit de burgerij – die zich toededen op sociale en liefdadige activiteiten (met name ziekenverpleging en armenzorg). De vrouwen die deel uitmaakten van deze organisaties¹⁶, gaven waarschijnlijk een impuls aan de latere feministische stroming in Nederland (Ribberink 1987). Een paar jaar

(Anna Barbara van Meerten-Schilperoort, foto website *Digitaal Vrouwenlexicon van Nederland*)

¹⁵ In Nederland was de echtscheiding verboden voor vrouwen door het burgerlijk recht dat op de Code Napoleon gebaseerd was (Ribberink 1987).

¹⁶ De maatschappelijke Réveilbeweging was één van de organisaties van die tijd waarin veel vrouwen actief waren. In deze beweging streden ze tegen slavernij en alcoholmisbruik en dachten over het prostitutievraagstuk na (Ribberink 1987).

later ging Van Meerten-Schilperoort zich bekommeren om de toestand van vrouwen in de gevangenis. In 1840 droeg ze bij tot de oprichting van een rehabilitatie-instelling voor vrouwen die uit de gevangenis werden ontslagen (Van Essen 1999).

Het vrouwelijke ideaal van altruïsme en toewijding (als echtgenote en moeder) dat Van Meerten-Schilperoort voorstond, bleef echter voldoen aan de toenmalige verwachtingen ten aanzien van vrouwen. Dit ideaal stelde immers de burgerlijke en politieke ongelijkheden waarvan vrouwen het slachtoffer waren niet ter discussie. Niettemin hebben het werk en de feministische mobilisaties van Van Meerten-Schilperoort de verdienste dat ze pleitten voor gelijk onderwijs voor mannen en vrouwen en voor het recht van vrouwen om hun eigen beroeps carrière na te streven (Van Essen 1999).

2.1.3 1850-1920: de eerste feministische golf

Zelfs als er voorheen al vormen van vrouwenverzet waren, zijn de eerste manifestaties van een feministische politieke stroming in de wereld vanaf het midden van de negentiende eeuw te situeren. In die tijd ontstond immers een sterk bewustzijn bij vrouwen met betrekking tot hun ondergeschikte positie in de maatschappij. Vrouwen uit de burgerij begonnen daartegen in opstand te komen en acties te ondernemen om er verandering in te brengen. Deze internationale beweging wordt de ‘eerste feministische golf’ genoemd en duurde ongeveer van 1850 tot 1920 (Ribberink 1987).

2.1.3.1 *In Europa en de Verenigde Staten: kort overzicht*

In de jaren 1860 werd de feministische strijd voor toegang tot onderwijs, werk en gelijk loon voortgezet. Deze feministische eisen werden verdedigd op het eerste internationale congres voor vrouwenrechten dat in 1878 in Parijs plaatsvond (Riot-Sarcey 2015). De strijd ging ook door om de status van gehuwde vrouwen te verbeteren. Dat was ook nodig want alle vooruitgang ten spijt (echtscheiding werd in Frankrijk in 1884 weer toegestaan) bleven vrouwen onderworpen aan het gezag van hun echtgenoot (Rochefort 2020).

Collectieve acties voor de verdediging van vrouwenrechten verspreidden zich in de Verenigde Staten, Europa en vervolgens in de koloniën. De ontwikkeling van de samenleving, die met name werd gekenmerkt door vooruitgang in het onderwijs voor

meisjes, spoorden steeds meer vrouwen ertoe aan zich in te zetten voor hun burgerlijke en politieke rechten. Hun strijd gold in het bijzonder het vrouwenkiesrecht. Deze collectieve acties maakten gebruik van onder meer de pers, congressen, conferenties, literatuur en betogingen om hun eisen over te brengen. Reizen, vertalingen van werken en internationale congressen verspreidden het feminisme over de hele wereld. In 1904 werd de organisatie International Woman Suffrage Alliance opgericht in Berlijn (Riot-Sarcey 2015, Rochefort 2020).

De strijd bleef niet zonder resultaat: Engelse vrouwen van dertig jaar en ouder kregen stemrecht in 1918 (in 1928 zodra ze meerderjarig waren), Duitse vrouwen in 1919, Amerikaanse vrouwen in 1920 en Franse vrouwen in 1944 (Riot-Sarcey 2015, Rochefort 2020). Belgische vrouwen moesten wachten tot 1948 ('Eerste feministische golf' z.j.).

Geconfronteerd met het dominante idee dat vrouwen thuis moeten blijven (een ideologie die nog werd versterkt door de economische crisis van de jaren 1930), streden de feministen van het begin van de twintigste eeuw voor meer onafhankelijkheid en persoonlijke ontplooiing voor vrouwen (Riot-Sarcey 2015, Rochefort 2020).

2.1.3.2 In Nederland

Zoals elders in Europa en in de Verenigde Staten streden feministische bewegingen in Nederland vanaf 1870 voor het kiesrecht, het recht op werk en onderwijs en voor de burgerrechten van gehuwde vrouwen (Ribberink 1987). In deze feministische strijd speelden vier Nederlandse vrouwen een belangrijke rol: Betsy Perk, Mina Kruseman, Wilhelmina Drucker en Aletta Jacobs.

Betsy Perk¹⁷ (1833-1906) was een van de pioniersters van de Nederlandse vrouwenbeweging. In tegenstelling tot de meeste vrouwen van die tijd – die echtgenote of moeder waren en op kosten van hun echtgenoot leefden – was Perk een ongehuwde vrouw die door het schrijven een eigen inkomen had (Zimmerman z.j.). Ze publiceerde immers verhalen in het blad *Nederland* en schreef romans (Dieteren 2017).

(Betsy Perk,
foto website *DBNL*)

¹⁷ Haar echte naam was Christina Elizabeth Perk (Dieteren 2017).

Perk verdedigde haar feministische eisen in verschillende tijdschriften. Ze pleitte voor meer opleidings- en arbeidsmogelijkheden voor vrouwen uit de middenklasse en de hogere klasse, zodat ze een eigen inkomen konden verdienen (Dieteren 2017). Om haar eisen te verspreiden besloot ze in 1869 een tijdschrift op te richten, *Ons Streven*. Het gaat om een van de eerste emancipatoire vrouwen tijdschriften in Nederland. Een jaar later richtte ze *Onze Roeping* op, een ander vrouwenblad, waarin ze verklaarde dat arbeid geen bedreiging vormde voor het huwelijk en het moederschap. In 1871 stichtte ze de Algemeene Nederlandsche Vrouwenvereniging ‘Arbeid Adelt’. De vereniging hielp vrouwen om een eigen inkomen te verwerven en gaf geld aan degenen die een opleiding wilden volgen. In 1873 ging Perk samen met Mina Kruseman¹⁸ (1839-1922) lezingen geven in Nederland en België. Beiden ijverden voor het recht op vrijheid, onafhankelijkheid en betaalde arbeid voor vrouwen (Zimmerman z.j.). In 1894 ging Perk voor het vrouwenkiesrecht strijden (Dieteren 2017), terwijl Kruseman geen interesse had in die strijd (Mooij 2014).

(Mina Kruseman,
foto website DBNL)

Wilhelmina Drucker¹⁹ (1847-1925) was een belangrijke figuur in de strijd voor het vrouwenkiesrecht in Nederland. Ze verdedigde het idee dat vrouwenemancipatie afhangt van economische onafhankelijkheid en eiste gelijkheid tussen mannen en vrouwen bij de toegang tot werk. Hoewel ze zich nooit bij de partij aansloot, maakte haar feministische mobilisatie deel uit van de socialistische beweging, de Sociaal Democratische Bond (SDB). Ze was immers van mening dat de strijd tegen de onderdrukking van vrouwen dezelfde was als die tegen de onderdrukking van armen (Everard e.a. 1999). In 1889 richtte ze de Vrije Vrouwen Vereniging (VJV) op – vrij van partijpolitiek, godsdienst, dogma’s en klasse – om de juridische, economische en politieke gelijkstelling van vrouwen te bevorderen (‘Wilhelmina Drucker – biografie’ 2019). De vereniging voerde ook acties om meisjes hetzelfde onderwijs te geven als jongens. In 1894 richtte Drucker een nieuwe vereniging op om de strijd voor het vrouwenkiesrecht te steunen: de Vereniging voor

(Wilhelmina Drucker,
foto website *Digitaal
Vrouwenlexicon van
Nederland*)

¹⁸ Haar echte naam was Wilhelmina Jacoba Pauline Rudolphine Kruseman (Mooij 2014).

¹⁹ Haar echte naam was Wilhelmina Elisabeth Lensing (Braun 2017).

Vrouwenkiesrecht (VvVK) (Ribberink 1987, Braun 2017).

Aletta Jacobs²⁰ (1854-1929) staat bekend als de allereerste vrouw in Nederland die toestemming kreeg om een academische studie te volgen. Eerst werd ze in 1870 toegelaten tot de hogereburgerschool (HBS)²¹ om examen af te leggen. Een jaar later kreeg ze de toestemming om medicijnen te gaan studeren aan de Rijksuniversiteit Groningen. Zo werd ze de eerste vrouwelijke arts in Nederland. Als arts was ze geïnteresseerd in de problemen met betrekking tot prostitutie en ijverde ze voor geboortebeperking door het gebruik van voorbehoedsmiddelen. Op dat gebied was Jacobs zeer progressief (Zimmerman z.j.). Ze pleitte ook voor ‘seksuele voorlichting’ voor vrouwen (Ribberink 1987). Jacobs’ intrede aan de universiteit droeg ertoe bij dat de Hoger Onderwijswet van 1876 expliciet geen onderscheid meer maakte tussen de twee geslachten (Bosch 2018). Vanaf dat moment nam het aantal meisjes dat onderwijs wilde volgen gestaag toe (Ribberink 1987).

(Aletta Jacobs,
foto website *Europeana*)

In 1883 spande Jacobs een juridische procedure aan om als vrouw te konden stemmen. Volgens het censuskiesrecht was haar inkomen als arts immers hoog genoeg om haar stemrecht te geven. Toch werd haar eis geweigerd door de stad Amsterdam, de rechtbank en de Hoge Raad (Zimmerman z.j.). Ze was ook lid van de door Drucker opgerichte VvVk, waarvan ze van 1903 tot 1919 zelfs voorzitter was. In 1919 werd het vrouwenkiesrecht in de Nederlandse Grondwet vastgelegd (Bosch 2018).

2.1.3.3 Na 1920: verzwakking van de feministische stroming

Na de Eerste Wereldoorlog (1914-1918) zwakte de eerste feministische golf geleidelijk af. Volgens Ribberink (1987) zijn er twee oorzaken die dit internationale verschijnsel kunnen verklaren.

In veel landen was het vrouwenkiesrecht verworven. Daarmee kwam een einde aan een langdurige strijd die veel kracht en energie had gevergd. Feministen dachten dat

²⁰ Haar volledige naam was Aletta Henriëtte Jacobs (Bosch 2018).

²¹ Dit schooltype werd bedacht door de liberale politicus Johan Rudolph Thorbecke (1798-1872) en was gericht op het leren van de exacte vakken (wiskunde, biologie, natuurkunde en scheikunde), economie, handelswetenschappen en talen (Nederlands, Frans, Engels en Duits). De eerste HBS voor jongens werd in 1864 in Groningen geopend (Koops 2020).

hun eisen via het parlement konden worden gerealiseerd, en dat feministische acties bijgevolg niet meer nodig waren. In Nederland waren bijvoorbeeld een aantal van de voornaamste feministische eisen ingewilligd. Naast het vrouwenkiesrecht hadden vrouwen ‘toegang gekregen tot onderwijs en betaalde arbeid; er was verbetering in de juridische positie van vrouwen; [en] de gereguleerde prostitutie was afgeschaft’ (Ribberink 1987: 23). De feministische strijd leek dus overbodig te worden. De andere oorzaak had te maken met de context van die tijd. Eind jaren twintig brak een wereldwijde economische crisis uit. De meeste mensen hadden dus andere zorgen en problemen en waren derhalve minder geïnteresseerd in ‘vrouwenkwesties’ (Ribberink 1987).

2.1.4 1968-1980: de tweede feministische golf

Zoals eerder aangegeven leidden de eerste feministische bewegingen tot grote vooruitgang voor meisjes op het gebied onderwijs, tewerkstelling en politiek: vrouwen kregen toegang tot hoger onderwijs en tot beter betaalde beroepen, en ze verwierven het recht om te stemmen. De rol van huisvrouw bleef echter de norm, vooral als gevolg van de naoorlogse natalistische politiek²². Bovendien waren gelijkheid binnen huwelijk en gezin en het recht op contraceptie en abortus nog lang niet verworven. Dit leidde tot een nieuwe feministische golf (Riot-Sarcey 2015, Rochefort 2020).

2.1.4.1 *In Europa en de Verenigde Staten: kort overzicht*

De jaren zestig vormden een keerpunt in de evolutie van het feminisme. Simone de Beauvoir’s boek *Le Deuxième Sexe* (1949) leidde tot een bewustzijn bij meisjes van hun vrouwelijke identiteit. Ze beseften dat die immers werd opgebouwd door de maatschappij en door hun opvoeding tot onderdanigheid (Ribberink 1987, Riot-Sarcey 2015).

Volgens Rochefort (2020) komen er in de periode 1960-1980 twee overlappende feministische stromingen op: de ‘reformistische of liberale feminisme’ en de ‘radicale of

(Simone de Beauvoir, foto website *France Culture*)

²² De demografische depressie na de Tweede Wereldoorlog gaf aanleiding tot natalistische bewegingen die het geboortecijfer, grote gezinnen en de gezinsgedachte bevorderden (De Luca Barrusse 2015).

materialistische feminismen'. De actie van de 'reformistische feminismen' was vooral gericht op professionele gelijkheid, zowel in termen van gelijk loon als van toegang tot een breder scala van beroepen. De strijd voor het vrouwenkiesrecht bleef relevant in landen waar het nog niet was verwezenlijkt. De eisen van deze feministen hadden ook betrekking op de rechten van gehuwde vrouwen, contraceptie en abortus (Koechlin 2019, Rochefort 2020).

De vrouwenrechten werden erkend in de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens van 1948. Profiterend van de legitimiteit van de Verenigde Naties (VN) werkten verschillende niet-gouvernementele organisaties over de hele wereld aan de verdediging van vrouwenrechten. Al deze verworvenheden op het gebied van vrouwenrechten volstonden echter niet om de fundamentele mannelijke overheersing ongedaan te maken. De 'radicale feminismen' wierpen daarom een kritische blik op deze overheersing en op het patriarchaat dat er het fundament van vormt (Koechlin 2019, Rochefort 2020): 'L'argument prédominant est que les femmes sont opprimées et exploitées individuellement et collectivement en raison de leur identité sexuelle' (Descarries 1998: 189).

Al in 1967 in de Verenigde Staten en vanaf 1970 in Europa boden niet-gemengde discussiegroepen, 'Circles of Conscience', vrouwen de mogelijkheid om zich vrij te uiten (Koechlin 2019). Ze belichtten onderwerpen die lang taboe waren gebleven, zoals abortus, (seksueel) geweld – ook binnen het huwelijk –, seksuele intimidatie, maar ook vooroordelen en stereotiepe voorstellingen van vrouwen (Koechlin 2019, Rochefort 2020).

Een belangrijke strijd in de tweede helft van de twintigste eeuw betrof het recht op abortus. In Frankrijk werd de strijd om abortus uit de strafrechtelijke sfeer te halen vooral gevoerd door de Mouvement de Libération des Femmes (MLF). Deze beweging wilde ook alle vormen van seksisme aan de kaak stellen, evenals de uitbuiting van huisvrouwen, die onbetaald huishoudelijk werk moeten verrichten (Koechlin 2019). Groot-Brittannië werd in 1967 het eerste land dat abortus wettelijk toestond. In de Verenigde Staten kwam het recht op abortus er in 1973, en in Frankrijk in 1975 (Riot-Sarcey 2015, Rochefort 2020). Nederland volgde in 1984 (Levels e.a. 2012), België in 1990 (De Locht en Lallemand 2020). Aan het einde van de twintigste eeuw kwamen er in de westerse landen ook steeds meer maatregelen voor pariteit binnen de politieke instellingen (Riot-Sarcey 2015).

Vanaf de jaren tachtig werd het feminisme bepleit door een groot aantal academici in Europa en de Verenigde Staten. In vele universiteiten werd een afdeling ‘Women’s Studies’ opgericht. In de menswetenschappen kwamen feministische studies op, die seksistische voorstellingen deconstrueerden en vormen van overheersing op basis van het geslacht bekritiseerden. Het feminisme werd geïnstitutionaliseerd (Descarries 1998, Oprea 2008).

2.1.4.2 In Nederland

In de jaren vijftig werd Nederland sterk beïnvloed door zowel katholieke als protestantse religieuze opvattingen die veel waarde hechtten aan het gezin, het moederschap en de huisvrouw. Op de arbeidsmarkt waren er weinig gehuwde vrouwen: ‘When I grew up in the 1950s no married woman or widow had a job. Or so it seemed’ (De Vries 1981: 390). Een stelsel van sociale zekerheid stelde alleenstaande vrouwen in staat voor het gezin te zorgen zonder dat ze daarvoor uit werken dienden te gaan (De Vries 1981).

In de jaren zestig brak de druk van de industrie om vrouwen te laten werken het verzet van de religies. Vrouwen begonnen uit werken te gaan en werden zich er hierdoor scherp van bewust dat het lastig was om tegelijk werkneemster en moeder te zijn. Hun intrede in het beroepsleven maakte bijgevolg duidelijk dat vrouwen het slachtoffer waren van discriminatie op de arbeidsmarkt en in de maatschappij in het algemeen. Dit besef verklaart mede het succes van de feministische bewegingen die zich begin jaren zeventig in politieke stromingen gingen organiseren. Zoals in de meeste andere westerse landen was de vrouwenbeweging in Nederland nauw verbonden met de politieke actie van de linkerzijde (De Vries 1981).

Volgens de feministen van de late jaren 1960 was de toegang tot onderwijs en werk noodzakelijk voor vrouwenemancipatie. In Nederland werden deze eisen geformuleerd door feministische bewegingen als Man Vrouw Maatschappij (MVM) en Dolle Mina²³. Deze organisaties²⁴ – verbonden aan de linkse partij – stredden tegen de economische onderdrukking van vrouwen. Ze zetten zich in voor gelijke toegang tot beroepen en voor gelijk loon (De Vries 1981, Ribberink 1987).

²³ De actiegroep dacht de naam uit ter ere van de feministe Wilhelmina Drucker (Ribberink 1987, Braun 2017).

²⁴ Deze organisaties bestonden niet uitsluitend uit vrouwen. Er waren ook mannen die aan hun zijde vochten in de feministische strijd (De Vries 1981).

Vanaf de jaren zeventig werd duidelijk dat de onderdrukking van vrouwen niet enkel het gevolg was van economische overheersing. Er moest ook rekening worden gehouden met de sociale en culturele factoren die hen in een ondergeschikte rol hielden. Onder invloed van Engelstalige publicaties over feministische acties in de Verenigde

(‘Hetzelfde loon voor jou en mij’, slogan van de feministische actiegroep MVM, foto website *Atria*)

Staten, stichtten Nederlandse vrouwen de beweging ‘consciousness raising’ (CR). Die werkte met kleine niet-gemengde discussiegroepen, waarin vrouwen leerden van hun eigen ervaringen (zie ‘Circles of Conscience’ in de Verenigde Staten). De CR-beweging verspreidde zich snel en legde de basis voor het moderne feminisme (De Vries 1981).

Zoals eerder aangegeven waren er veel feministen actief aan de Europese en Amerikaanse universiteiten (zie p. 30). Onder hun impuls werden aan verschillende Nederlandse universiteiten afdelingen voor vrouwenstudies opgericht. De academici die aan deze afdelingen waren verbonden, produceerden een overvloedige feministische literatuur (Peemans-Poulet 1978).

Vanaf de jaren zeventig en tachtig gingen de eisen van de tweede feministische golf in Nederland zich ook richten op seksuele vrijheid, contraceptie en abortusrechten (De Vries 1981, Ribberink 1987). Volgens De Vries (1981) waren er in die periode vier actieterreinen van de feministische bewegingen in Nederland.

Het eerste actieterrein was het opzetten van een nationaal programma voor volwassenenonderwijs met een cursus voor vrouwen. Deze cursus, ‘Vrouwen Oriënteren zich in de Samenleving’ (VOS), leerde vrouwen in het openbaar te spreken en onderwerpen te bespreken als moederschap, opvoeding van kinderen en seksualiteit binnen een relatie (De Vries 1981, Ribberink 1987).

Het tweede actieterrein betrof de organisatie van verenigingen voor hulp aan vrouwen: gespreksgroepen, opvanghuizen voor mishandelde vrouwen en centra voor zorgverlening aan vrouwelijke slachtoffers van verkrachting. Deze verenigingen voerden campagnes tegen seksueel geweld tegen vrouwen – verkrachting, incest, seksuele intimidatie op het werk, (gewelddadige) pornografie – en voor het recht op abortus. Hoewel er een aantal klinieken bestond waar abortus werd uitgevoerd, was de

ingreep in die tijd nog niet uit de strafrechtelijke sfeer gehaald (De Vries 1981, Ribberink 1987).

Het derde actieterrein was de organisatie van een breed cultureel programma voor vrouwen: theatergroepen, festivals, boekhandels, vrouwencafés, vrouwenpublicaties en -tijdschriften. De feministen zorgden eveneens voor de productie van televisie- en radioprogramma's waarin vrouwen zich konden uitdrukken over (seksueel) geweld – ook binnen het huwelijk – waarvan ze het slachtoffer waren, en waarin ze andere vrouwen konden informeren over bestaande hulpdiensten (De Vries 1981, Ribberink 1987).

Het laatste actieterrein betrof de integratie van feministische bewegingen in linkse partijen, zoals de Rooie Vrouwen in de Partij van de Arbeid (PvdA). Een belangrijk strijdpunt daarbij was de erkenning van huishoudelijk werk als werk met een toegevoegde waarde voor de samenleving (De Vries 1981, Ribberink 1987).

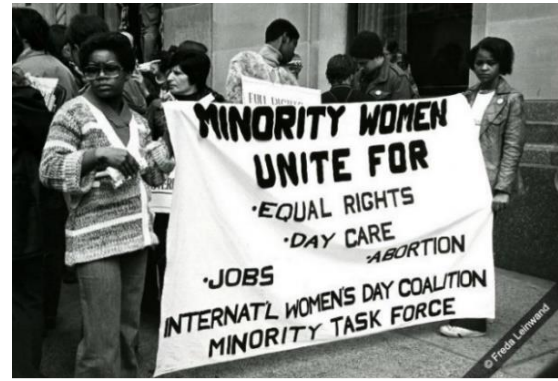

('Baas in eigen buik', slogan van de feministische actiegroep Dolle Mina om het recht op abortus te eisen, foto website *Het Parool*)

2.1.5 1990-2000: de derde feministische golf

De derde feministische golf ontstond in de Verenigde Staten met de beweging 'Black feminism'. Deze laatste vond haar oorsprong in de jaren zestig en ijverde voor de emancipatie van zwarte vrouwen uit de arbeidersklasse (Crenshaw 1989). De derde feministische golf verspreidde zich vervolgens naar Europa dankzij het internet (Koechlin 2019).

Crenshaw (1989) hekelt de beperkte visie van antiseksistische en antiracistische wetten die racistische discriminatie en genderdiscriminatie als twee elkaar uitsluitende elementen beschouwden. Volgens haar waren deze wetten geïnspireerd door de racistische discriminatie waar zwarte mannen uit de middenklasse mee te maken kregen en

(Black feminism,
foto website *Harvard Radcliffe Institute*)

door de seksistische discriminatie waar blanke vrouwen het slachtoffer van waren. De ervaringen van zwarte vrouwen werden dus genegeerd. Alleen een 'intersectioneel feminisme', dat rekening hield met de verbondenheid van de verschillende vormen van onderdrukking die deze vrouwen ondervonden, kon effectief zijn tegen hun uitsluiting: 'Because the intersectional experience is greater than the sum of racism and sexism, any analysis that does not take intersectionality into account cannot sufficiently address the particular manner in which Black women are subordinated' (Crenshaw 1989: 140).

Vele vrouwen, onder wie Afro-Amerikaanse en lesbische vrouwen en migrantenvrouwen, herkenden zich niet in een feministische beweging die gedomineerd werd door blanke heteroseksuele vrouwen (Descarries 1998). De strijd van feministen van de tweede golf concentreerde zich op genderdiscriminatie en leek andere vormen van onderdrukking te negeren (Oprea 2008).

De derde golf stuurde aan op een verbreding van de feministische strijd. Volgens Oprea wordt '[l]a catégorie "femme" [...] dépendante de la race, de la classe, de l'ethnie, de l'orientation sexuelle, du contexte socioculturel, etc' (2008: 9). De verschillende vormen van onderdrukking zijn met elkaar verbonden. Ze moeten worden bestreden door een vorm van intersectioneel of inclusief feminisme, dat rekening houdt met de diverse identiteiten van vrouwen en daarom rechten opeist voor specifieke groepen vrouwen (arm, migrante, ongeschoold, werkloos, homoseksueel) (Oprea 2008, Koechlin 2019).

2.1.6 Vandaag: de vierde feministische golf

Aan het begin van de eenentwintigste eeuw waren in vele landen gelijke politieke rechten en burgerrechten wettelijk verworven. Vrouwendiscriminatie blijft echter een

werkelijkheid. De strijd van de feministen van de vierde golf is in de eerste plaats gericht tegen seksuele intimidatie en alle vormen van geweld tegen vrouwen (Riot-Sarcey 2015, Koechlin 2019, Rochefort 2020). De strijd voor het recht op abortus blijft relevant in landen waar het nog niet is verworven of ter discussie staat, met name in Spanje en Polen (Koechlin 2019).

Aan de oorsprong van de vierde feministische golf lag de beweging ‘Ni Una Menos’ (niet één minder), die in Argentinië ontstond om de vrouwenmoorden aan de kaak te stellen. De beweging verspreidde zich vanaf 2015 over heel Latijns-Amerika. De feministische mobilisaties van deze vierde golf breidden zich vervolgens uit naar de Verenigde Staten en Europa (Koechlin 2019). Het gaat om een vrouwenbeweging die het participatieve web gebruikt om te communiceren over geweld tegen vrouwen. Het gebruik van sociale netwerken maakt een brede verspreiding van feministische ideeën en een grotere verbondenheid met de feministische beweging mogelijk. De beweging verwerft hierdoor meer gewicht om de politieke besluitvorming te beïnvloeden (Bertrand 2018). Volgens Bertrand (2018) bestaat het doelpubliek vooral uit jonge vrouwen.

In Frankrijk zijn er webpagina’s waar seksuele intimidatie en beledigingen kunnen worden gemeld. Andere pagina’s stellen seksistische reclame aan de kaak. In de Verenigde Staten ontstond er een ‘call-out-cultuur’ die zich over de hele wereld verspreidde. Het gaat om het op sociale netwerken aan de kaak stellen van seksueel geweld – verkrachting, ongewenste seksuele aanrakingen en intimidatie – en seksistische uitspraken waarvan vrouwen het slachtoffer zijn (Bertrand 2018). De #NiUnaMenos in Latijns-Amerika, #MeToo in de Verenigde Staten, #BalanceTonPorc in Frankrijk, #QuellaVoltaChe in Italië en #EndRapeCulture in Zuid-Afrika zijn voorbeelden van deze cultuur (‘Vierde feministische golf’ z.j.). In Nederland gebruiken de slachtoffers de #ZegHet (Ruyters 2016).

(NiUnaMenos-beweging,
foto website *Perfil*)

(MeToo-beweging,
foto website *Centre Vidéo de Bruxelles*)

2.2 Feminisme en de status van vrouwen op Curaçao

2.2.1 De multi-etnische samenleving van Curaçao

Curaçao is een Caribisch eiland dat de maatschappelijke en culturele sporen draagt van slavernij en kolonialisme (Allen 2010). Curaçao is – net als elders in het Caribisch gebied – een samenleving die kunstmatig is gevormd door de vele migratiegolven van mensen van verschillende rassen, etniciteiten en culturen, die bovendien naar het eiland kwamen voor de economische exploitatie van de hulpbronnen. Hoewel in de moderne maatschappij de raciale hiërarchieën minder streng worden – dankzij processen van culturele integratie van de bevolking en mogelijkheden voor sociale stijging – blijven ras, klasse en cultuur conflicten veroorzaken (Barrow 1996). Discriminatie op grond van ras, etniciteit en sociale status uit de koloniale periode is door de bevolking van het eiland geïnternaliseerd en tot norm verheven. De Curaçaose samenleving is racistisch, patriarchaal en gebaseerd op sociale ongelijkheid (Rodriguez 2015). De zwijgcultuur overheerst bij een bevolking die door het koloniale verleden gewend is geraakt aan onderdanigheid (Cuales 1998):

In this multiform society, race, ethnicity, gender, religion, internal and external feelings of inferiority, sub-cultures of fear, mistrust, silence and institutionalised violence determined the social interaction, integration and communication between the social groups. (Rodriguez 2015: 388)

Ook het belang van de religie als factor in de overdracht van genderongelijkheden mag niet over het hoofd worden gezien. Het onderwijs wordt in het algemeen ingericht door de katholieke kerk. Die blijft het model propageren van de huisvrouw die volkomen toegewijd is aan haar echtgenoot en kinderen. Deze opvatting over de status van de vrouw wordt nog steeds van generatie op generatie doorgegeven via de school (Rodriguez 2015).

2.2.2 Het gezin op Curaçao

In de negentiende eeuw waren ‘onwettige verbintenissen’ de norm. In 1864 werd naar schatting 81% van de kinderen buiten het huwelijk geboren (Abraham-Van Der Mark 2003). In die tijd was het gebruikelijk dat een man, ongeacht zijn etnische afkomst of sociale klasse, meerdere vrouwen had. Buitenechtelijke relaties van blanke mannen uit

de dominante klasse met zwarte vrouwen waren heel gewoon en waren zelfs geïnstitutionaliseerd. Voor een zwarte vrouw uit een lagere sociale klasse was het onderhouden van een relatie met een rijke blanke man een manier om haar kinderen meer kansen te geven op sociale promotie (Abraham-Van Der Mark 2003).

Ondanks de afschaffing van de slavernij bleven zwarte Caribische vrouwen te lijden hebben onder verschillende vormen van onderdrukking als gevolg van hun uitsluiting van het openbare leven. De koloniale regering en de katholieke kerk bevorderden het model van het kerngezin, waarin vrouwen de rol van dienstbode en moeder kregen toebedeeld (Abraham-Van Der Mark 2003, Rodriguez 2015, Allen 2018, Groenewoud 2019). De kerk zou zelfs haar toevlucht nemen tot een reeks sancties om verbintenissen en geboorten buiten het huwelijk te ontmoedigen. Onwettige kinderen kregen niet dezelfde rechten als wettige kinderen. In 1912 was het percentage buitenechtelijke kinderen gedaald tot 55% (Abraham-Van Der Mark 2003).

Ook de financiële voordelen die de in 1915 op het eiland geïnstalleerde oliemaatschappij²⁵ aan gehuwden toekende, droegen bij tot de toename van het aantal kerngezinnen (Abraham-Van Der Mark 2003, Rodriguez 2015, Allen 2018). Gehuwde werknemers kregen gratis medische dekking. Weduwen kregen gegarandeerd een uitkering. Ook onwettige kinderen die door hun vader waren erkend, ontvingen deze voordelen. In 1952 bedroeg het percentage buitenechtelijke kinderen nog slechts 23,8% (Abraham-Van Der Mark 2003). Dit kwam ook omdat het voor Afro-Curaçao²⁶ vrouwen minder noodzakelijk werd om onwettige relaties met blanke mannen aan te gaan om zichzelf en hun kinderen te onderhouden. Het wettig huwelijk veranderde echter niets aan het gedrag van mannen die er buitenechtelijke relaties op na hielden, en de status van de vrouw in het gezin was niet verbeterd. Ze bleef alleen verantwoordelijk voor de opvoeding van de kinderen (Abraham-Van Der Mark 2003).

Toen de industrie na 1957 haar activiteit op Curaçao verminderde en een groot aantal werknemers ontsloeg, vielen de voordelen voor gehuwde paren weg. Het aantal kinderen geboren uit ongehuwde vrouwen steeg opnieuw en bereikte in 2001 61% (Abraham-Van Der Mark 2003).

In de jaren zestig en zeventig was de ‘matrifocale’ familie dominant. De moeder was de centrale figuur. Ze nam de volledige verantwoordelijkheid op zich voor het

²⁵ De oliemaatschappij Shell heeft dit project op zich genomen. De raffinaderij werd gebouwd op het Emmastad terrein. De gekozen locatie bood immers havenfaciliteiten (Dupuis 1969).

²⁶ Rodriguez (2015) gebruikt deze benaming omdat de overgrote meerderheid van de bevolking op Curaçao afstamt van Afrikaanse slaven die tijdens de koloniale periode naar het eiland werden gebracht.

inkomen, het gezag en de opvoeding van de kinderen bij afwezigheid van de vader en echtgenoot (Gonzales 1970, geciteerd in Barrow 1996). Dit type gezin moet worden onderscheiden van matriarchale gezinnen, waarin vrouwen economische en politieke macht hebben, hetgeen niet het geval was voor vrouwen op Curaçao. Een matrifocaal gezin kon bestaan uit verschillende generaties, die leefden van het pensioen van de bejaarde familieleden en van het vaak onregelmatige kleine inkomen van de andere familieleden. De vrouw genoot niet alleen van de bijdrage van andere gezinsleden aan het gezinsinkomen, maar ook van de hulp bij huishoudelijk werk en het oppassen van kinderen. Deze aanpassing van de gezinsstructuur maakte het mogelijk in het levensonderhoud van het gezin te voorzien, zelfs bij afwezigheid van een echtgenoot of een vader (Gonzales 1970, geciteerd in Barrow 1996). Deze solidariteit binnen het matrifocale gezin stelde vrouwen in staat het hoofd te bieden aan bestaansonzekerheid (Powell 1984, Abraham-Van Der Mark 2003, Rodriguez 2015). In dit soort gezinnen, waar de vrouw het hoofd van het huishouden was, waren de meeste van deze vrouwen nooit wettelijk gehuwd. Het ging vooral om ongehuwde samenwoning (Massiah 1983).

Vanaf de jaren negentig veranderde het gezinsmodel. De economische welvaart als gevolg van de industrialisatie en de emigratie naar Europese landen veranderde de samenleving. Die werd materialistischer en individualistischer. De solidariteit met de ouderen en tussen vrouwen nam af. Alleenstaande moeders kregen niet langer de steun van andere familieleden en stonden voortaan alleen voor de opvoeding van hun kinderen (Abraham-Van Der Mark 2003, Rodriguez 2015). Het aantal huishoudens waar de vrouw de enige kostwinster was, bedroeg in 2011 44% (Rodriguez 2015). Het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) meldde immers dat er in 2011 veel meer vrouwen dan mannen aan het hoofd stonden van een eenoudergezin en van een uitgebreid huishouden met meerdere leden (CBS 2014). Het gebrek aan betaalbare kinderopvang beperkte de mogelijkheden tot integratie op de arbeidsmarkt voor deze moeders (Rodriguez 2015). Een oplossing bestond erin een deel van hun kinderen door andere familieleden te laten opvoeden. Zo werden een aantal kinderen in Nederland opgevoed door andere geëmigreerde familieleden (Barrow 1996, Abraham-Van Der Mark 2003).

Volgens Rodriguez (2015) vindt dit gezinsmodel, waarin de vrouw als enige verantwoordelijk is voor het huishouden en de opvoeding van de kinderen, zijn oorsprong in het koloniale verleden van het eiland en in de slavernij. De onderdanige mannelijke slaaf, verstoken van rechten en burgerschap, liet de verantwoordelijkheden

voor het gezin over aan de vrouw. Die was de steunpilaar van het gezin. Barrow (1996) wijst erop dat de ontvoering en verkoop van familieleden – vooral mannen – leidden tot een verkleining van het gezin. Het werd gereduceerd tot een gezin bestaande uit de moeder en haar jonge kinderen (Barrow 1996). Ondanks de afschaffing van de slavernij in 1863 bleven Afro-Curaçaose mannen het slachtoffer van segregatie. De industrialisatie versterkte de discriminatie op grond van ras en klasse en hield hen in een toestand van sociaal-economische onzekerheid (Rodriguez 2015). Die lag aan de basis van grote migratiegolven. Mannen vertrokken naar andere landen, terwijl vrouwen alleen achterbleven om voor hun gezin te zorgen (Massiah 1983, Rodriguez 2015). Twee andere demografische factoren die het grote aantal van dit gezinsmodel ook verklaarden, waren de hogere levensverwachting van vrouwen en het niet hertrouwen van weduwen (Massiah 1983).

Gezinnen waar de vrouw aan het hoofd van het huishouden stond, konden ook worden verklaard door de rolverdeling tussen mannen en vrouwen. De rol van de vrouw bleef geassocieerd met die van huisvrouw die zich moest bezighouden met huishoudelijke taken en de opvoeding van de kinderen. De man behield een perifere rol ten opzichte van zijn gezin (Barrow 1996). In het Caribisch gebied was het model van de huisvrouw en de man die werkte om voor zijn gezin te zorgen, wijdverbreid in stabiele verbintenissen waar het paar samenwoonde volgens het model van het kerngezin (Smith 1988, geciteerd in Barrow 1996). In werkelijkheid hadden vrouwen echter vele generaties lang gewerkt om hun gezin van een inkomen te voorzien. Deze relatieve economische onafhankelijkheid van vrouwen werd niet gezien als een bedreiging voor de mannelijkheid van mannen, vooral niet in de lagere klassen. Voor deze laatsten werd de mannelijkheid meer afgemeten aan hun seksuele bekwaamheid en het aantal kinderen dat ze kregen – ook buitenechtelijke – dan aan hun beroepsstatus (Smith 1988, geciteerd in Barrow 1996). Deze wijdverspreide ‘macho’-houding onder mannen, die hen ertoe bracht buitenechtelijke relaties aan te gaan en de gezinsverantwoordelijkheden aan hun partners over te laten, is een levenswijze voor hen geworden (Barrow 1996, Cuaresma 1998, Abraham-Van Der Mark 2003, Rodriguez 2015).

Onder impuls van feministische bewegingen kwam het in 2001 tot een wijziging van de familiewetten. Die gaven vaders de mogelijkheid om hun buitenechtelijk geboren kinderen te erkennen. Het burgerlijk wetboek bepaalde ook dat deze kinderen – met name op het gebied van het erfrecht – dezelfde rechten kregen als kinderen die uit een wettige verbintenis waren geboren (Abraham-Van Der Mark 2003, Rodriguez

2015). Vrouwen leken echter terughoudend te zijn om een erkenning van het vaderschap voor hun kinderen te verkrijgen, omdat ze vreesden dat de vaders zich te veel met de opvoeding van de kinderen zouden bemoeien (Abraham-Van Der Mark 2003). Bovendien werden buitenechtelijke kinderen meer gestigmatiseerd in de middenklassen en hogere klassen dan in de lagere sociale klassen (Alexander 1977, geciteerd in Barrow 1996). Voor vrouwen uit de lagere klassen waren buitenechtelijke geboorten natuurlijk en onvermijdelijk, terwijl ze voor vrouwen uit de middenklasse en hogere klasse een bron van schaamte waren (Barrow 1996).

Wat echtscheiding betreft kregen vrouwen pas in 2010 en 2012 dezelfde rechten als mannen. Toch bleven er bepaalde beperkingen voor vrouwen met jonge kinderen. Die moesten de belangen van de kinderen beschermen, maar ze beperkten wel de vrijheid van vrouwen en waren dus nadelig voor de gelijkheid van mannen en vrouwen bij echtscheiding. Bovendien legaliseerden de hervormingen van het burgerlijk wetboek geen alternatieve vormen van samenwonen of verbintenissen tussen personen van hetzelfde geslacht, omdat religieuze opvattingen nog steeds grote invloed hadden in de Curaçaose samenleving (Rodriguez 2015).

De invoering van een gezins- en jeugdbeleid door het Ministry of Social Development, Labour and Welfare vanaf 2011 leidde tot een vooruitgang in de strijd tegen huiselijk geweld. Toch bleek de aandacht van het beleid vooral uit te gaan naar het gebrek aan onderwijs en naar de werkloosheid bij jongeren. Er werd weinig aandacht besteed aan genderdiscriminatie in de samenleving. De emancipatie van vrouwen kwam enkel aan bod in de context van het gezin (Rodriguez 2015).

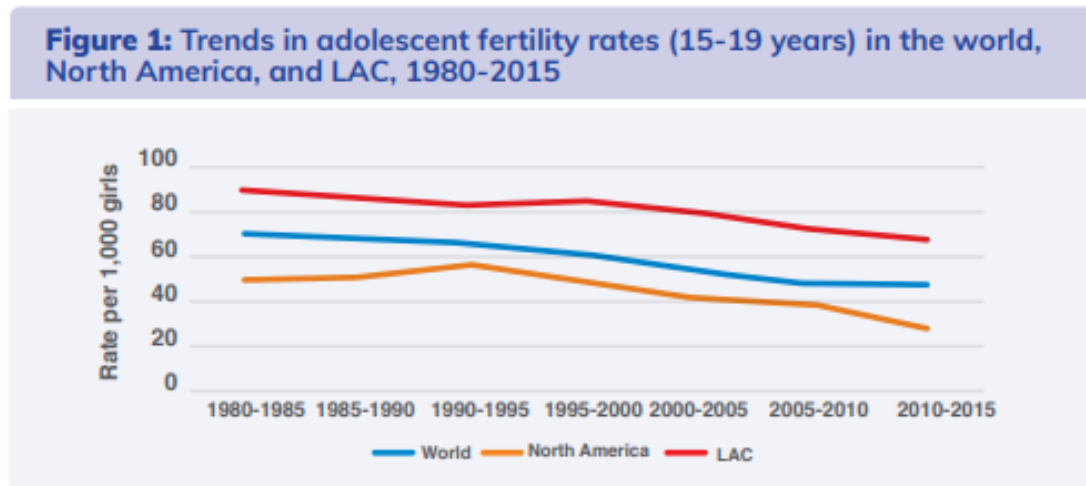
Een verontrustend sociaal verschijnsel op Curaçao – en in het Caribisch gebied in het algemeen – is het hoge percentage tienerzwangerschappen. In een verslag uit 2017 van een onderzoek uitgevoerd door de PAHO²⁷, de WHO²⁸, het UNFPA²⁹ en UNICEF³⁰ wordt het geboortecijfer in Latijns-Amerika en het Caribisch gebied voor 2010-2015 geraamd op 66,5 per 1000 meisjes van 15-19 jaar oud.

²⁷ Pan American Health Organization.

²⁸ World Health Organization.

²⁹ United Nations Population Fund.

³⁰ United Nations Children's Fund.

(grafiek uit het verslag van PAHO, WHO, UNFPA en UNICEF)

Wat Curaçao betreft kunnen deze vroegtijdige zwangerschappen worden verklaard door armoede, genderongelijkheid en discriminatie op basis van ras, gender en klasse. Al die factoren dragen bij tot de ontwikkeling van een negatief zelfbeeld bij meisjes. Daarbij komen nog de druk van leeftijdsgenoten en de negatieve houding van de ouders tegenover seksualiteit, onder invloed van religieuze opvattingen die jongeren seksualiteit ontzeggen. Aangezien het onderwijs overwegend door de kerk wordt ingericht, is er geen plaats voor voorlichtingscursussen over seksualiteit en contraceptie. Zwangere meisjes worden van school uitgesloten en kunnen pas na hun bevalling weer naar school. De veranderingen in de samenleving, die tot uiting komen in een toename van de sociaal-economische onzekerheid van de gezinnen (ook de ouders en grootouders moeten werken) en in een afname van de solidariteit (zie p. 37), hebben een negatief effect op de ondersteuning van meisjes door hun ouders. Dit maakt meisjes op Curaçao natuurlijk nog kwetsbaarder (Rodriguez 2015). Het gebrek aan kinderopvangplaatsen en betaalbare diensten voor het oppassen van kinderen belemmert deze jonge moeders ook in hun toegang tot onderwijs, beroepsopleiding en werkgelegenheid (Massiah 1983). Al deze sociale en culturele factoren vormen obstakels voor de emancipatie van jonge meisjes. Omdat abortus illegaal is, ondergaan velen van hen illegale abortussen in omstandigheden die hun gezondheid en welzijn in gevaar brengen (Rodriguez 2015).

2.2.3 Vrouwen en werk

Ondanks de afschaffing van de slavernij in 1863 bleef de samenleving nog lange tijd gebaseerd op segregatie naar ras, etniciteit en klasse. Met de emancipatie van de slaven kwam een enorm reservoir aan arbeidskrachten vrij waarvoor geen bestemming kon worden gevonden. Als gevolg van de moeilijke economische context vond tussen 1917 en 1920 een eerste emigratiegolf naar Cuba plaats (Abraham-Van Der Mark 2003, Rodriguez 2015). Vrouwen bleven alleen achter om voor hun gezin te zorgen. Ze deden huishoudelijke baantjes – zoals schoonmaken, koken en hoeden maken – waarmee ze een klein loon verdienden (Abraham-Van Der Mark 1993, Rodriguez 2015).

In 1915 verschaftte de komst van de olie-industrie op het eiland nieuwe werkgelegenheid, maar alleen voor mannen. Vrouwen waren uitgesloten van werk in deze ondernemingen, behalve voor bepaalde secretariaatsfuncties (Abraham-Van Der Mark 2003, Allen 2018). Tegelijkertijd ontnam de industriële vervaardiging van bepaalde voorwerpen die vroeger door vrouwen werden vervaardigd, hun een bron van inkomsten. Dit versterkte hun economische afhankelijkheid van hun echtgenoot (Abraham-Van Der Mark 2003, Rodriguez 2015).

In 1940 was de maatschappij aan het veranderen. Er ontstond een middenklasse waarin Afro-Curaçaose arbeiders dankzij de olie-industrie een stabiele baan kregen met een gegarandeerd inkomen, ook al bezetten ze vanwege hun ras de laagste niveaus van het bedrijf (Allen 2018). Het model waarin de vrouw vooral huisvrouw moest zijn en de echtgenoot de enige verantwoordelijke was voor het gezinsinkomen, werd verder versterkt doordat vrouwen geen toegang kregen tot deze ondernemingen. Naarmate de inkomens stegen, stegen ook de kosten van het levensonderhoud. Vrouwen die van de arbeidsmarkt waren uitgesloten, betaalden hiervoor de prijs. Hun bronnen van inkomsten waren beperkt tot huishoudelijk werk, de verkoop van kleine kunstnijverheid en de illegale verkoop van loterijbiljetten (Abraham-Van Der Mark 1993, 2003).

In de jaren zestig herstructureerde de oliemaatschappij haar activiteiten, hetgeen tot talrijke ontslagen leidde (Abraham-Van Der Mark 1993). De stakingen van 1969 – die werden uitgelokt door de economische crisis en discriminatie op grond van ras en status van Afro-Curaçaose arbeiders – leidden tot vooruitgang in het sociale en economische welzijn van arbeiders en arbeidsters uit de lagere klasse (Rodriguez 2015). Aangezien deze voordelen meestal werden toegekend aan werknemers die lid waren van

een vakbond, konden vrouwen – die meestal zwartwerk deden – er niet van profiteren (Abraham-Van Der Mark 1993).

(Staking van 30 mei 1969 op Curaçao, foto website *Nationaal Archief Curaçao*)

De komst van Texas Instruments in 1968 bood werk aan laag opgeleide vrouwen uit de lagere sociale klassen. De meesten van hen waren vrouwen die hun kinderen alleen opvoedden. Ondanks het zware werk en het lage loon waren de vrouwen blij dat ze een regelmatig inkomen hadden (Abraham-Van Der Mark 2003, Groenewoud 2019). Toen het bedrijf in 1976 werd gesloten, dompelden de ontslagen zonder compensatie al deze vrouwen weer in armoede. In het algemeen was de situatie van vrouwen op de arbeidsmarkt verslechterd. Meer dan 50% van de ontslagen vrouwen emigreerde naar Nederland (Abraham-Van Der Mark 2003). De ontwikkeling van het toerisme op het eiland bood vrouwen echter nieuwe kansen op werk (Abraham-Van Der Mark 2003).

In de overheidsdiensten (administratie, onderwijs, ziekenhuizen) waren de banen voornamelijk gereserveerd voor alleenstaande mannen en vrouwen. Getrouwde vrouwen dienden te werken tegen een lager salaris en met contracten van bepaalde duur, die beëindigd werden zodra een alleenstaande man of vrouw werd gevonden die de functie kon vervullen. Eenmaal getrouwd verloren vrouwen hun baan omdat de regering van mening was dat ze dan genoten van het inkomen van hun echtgenoot en dat beroepsmogelijkheden aan mannen moesten worden voorbehouden. Pas in 1983 kwam er een einde aan deze discriminatie tussen gehuwde en ongehuwde vrouwen. In 1993 kwam er ook gelijk loon voor mannen en vrouwen in overheidsdienst (Cuales 1998, Rodriguez 2015, Groenewoud 2019).

Dankzij de druk van feministische bewegingen oefenden steeds meer vrouwen vanaf de jaren zeventig banen uit die voorheen aan mannen waren voorbehouden, zo bijvoorbeeld als politieagente. In tegenstelling tot mannen mochten vrouwen echter niet gewapend zijn (Abraham-Van Der Mark 1983).

De jaren negentig waren jaren van crisis en bezuinigingen. Het beëindigen van de activiteiten van de oliemaatschappij op Curaçao in 1985 leidde tot een stijging van de werkloosheid. De emigratie naar Nederland explodeerde, en zou hoog blijven tot het begin van de jaren 2000 (Abraham-Van Der Mark 2003, Allen 2010, Rodriguez 2015).

De werkloosheid was groter bij vrouwen dan bij mannen: 19,2% tegenover 12% (gegevens van 1994) (Cuales 1998). Meisjes uit de middenklasse en de hogere klasse deden het echter beter op school dan jongens. Ze waren oververtegenwoordigd op de universiteiten. Ondanks hun hogere opleiding konden ze vaak alleen terecht in sectoren die als vrouwelijk werden beschouwd, zoals maatschappelijk werk, onderwijs en gezondheidszorg. De meer prestigieuze en beter betaalde beroepen werden nog steeds voornamelijk door mannen uitgeoefend (Powell 1984, Cuales 1998, Rodriguez 2015). In 1995 waren er negentien vrouwen en honderdtweëntwintig mannen in hoge functies in de overheidsdiensten op federaal niveau (Cuales 1998).

Het succes van de enkele vrouwen die premier of zakenvrouw werden, mag niet verhullen dat de meerderheid van de werkende vrouwen in de privésector ook vandaag nog te lijden heeft onder een seksistische mentaliteit op de werkvloer en minder verdient dan mannen (Abraham-Van Der Mark 2003, Rodriguez 2015). De sociale en economische situatie van vrouwen uit de lagere sociale klassen was aan het eind van de jaren negentig verslechterd. Aangezien vrouwelijke gezinshoofden meestal in deze lagere sociale klassen werden aangetroffen, was hun situatie nog precairder. Ze waren minder goed opgeleid, werkten in minder goed betaalde banen – in marginale sectoren van de economie en niet beschermd door de sociale zekerheid – of waren werkloos. Veel van deze vrouwen voedden hun kinderen alleen op. Ze waren afhankelijk van sociale bijstand en velen hadden schulden (Abraham-Van Der Mark 2003, Rodriguez 2015). Volgens Massiah (1983) waren deze vrouwen de armen onder de armen en behoorden ze tot de meest kwetsbare bevolkingsgroepen.

2.2.4 Feministische bewegingen in Curaçao

In de jaren dertig werden een aantal katholieke vrouwenverenigingen opgericht. De leden van die verenigingen waren vooral vrouwen uit de lagere sociale klassen. Hun activiteiten stonden onder controle van katholieke priesters die een patriarchaal gezag uitoefenden (Rodriguez 2015, Groenewoud 2019). Toen in 1936 een nieuwe ‘staatsregeling’ werd ingevoerd, werden vrouwen wel verkiesbaar, maar ze kregen geen stemrecht (Allen 2018, Groenewoud 2019). Alleen mannen van ten minste vijftienvier jaar oud en uit welgestelde sociale klassen mochten stemmen (Allen 2018).

Al in de jaren veertig organiseerden feministische groepen zich om te strijden tegen de uitsluiting van vrouwen van het openbare en politieke leven (Allen 2018, Groenewoud 2019). Deze emancipatoire impuls werd gevoed door het groeiende verlangen naar politieke autonomie tegenover de koloniale overheersing. Dit was het begin van een feministische beweging, die echter niet dezelfde reikwijdte had als de eerste-golfbeweging in Europa en de Verenigde Staten (Rodriguez 2015).

In 1945 nam het Koninkrijk der Nederlanden nieuwe wetten aan voor de Nederlandse Antillen. Als gevolg daarvan werden vanaf 1946 verenigingen – waarin vrouwen zeer actief waren – opgericht om de bevolking voor te lichten over de werking van de regering en de democratie. Het doel was de bevolking – waarvan de meerderheid Afro-Curaçaos was en ver verwijderd van politieke kwesties – voor te bereiden op het algemeen kiesrecht dat in 1948 zou worden ingevoerd. Tijdens deze eerste vrouwenmobilisaties op het eiland informeerden vrouwen andere vrouwen over politieke kwesties (Groenewoud 2019). De genoemde verenigingen brachten vrouwen uit alle sociale klassen samen. Onder de activisten bevonden zich goed opgeleide vrouwen met juridische en politieke kennis (Allen 2018, Groenewoud 2019).

Begin 1948 mobiliseerden vrouwen op Curaçao zich voor het verkrijgen van kiesrecht (Groenewoud 2019). Eén organisatie toonde zich daarbij bijzonder actief: de Luchadónan pa Derecho di Voto pa Hende Muhé³¹. Met steun van de Damanan di Djarason³², de vrouwenafdeling van de Katholieke Nationale Partij, diende deze organisatie een petitie in bij de Nederlandse premier. Daarin werd gevraagd dat de vrouwen op Curaçao het kiesrecht zouden krijgen dat Nederlandse vrouwen al in 1919 hadden gekregen (Rodriguez 2015, Allen 2018, Groenewoud 2019).

³¹ Voorvechters van het Vrouwenkiesrecht in het Nederlands.

³² Woensdag Vrouwen in het Nederlands.

Met de goedkeuring van het algemeen kiesrecht in 1948 kregen de vrouwen op Curaçao stemrecht. Hoewel ze al sinds 1937 verkiesbaar waren, raakten ze pas in 1949 echt betrokken bij de politiek, op grond van hun ervaringen met de strijd voor politieke gelijkheid. Sommige vrouwen namen zelfs belangrijke administratieve functies op binnen bepaalde partijen (Allen 2018). In de daaropvolgende decennia bekleedden verschillende vrouwen³³ het ambt van premier (Abraham-Van Der Mark 2003). Vrouwen bleven strijden voor een betere toegang tot onderwijs en werk en tegen wetten die genderdiscriminatie en stereotypen in stand houden (Rodriguez 2015).

De tweede feministische golf die zich vanaf de jaren 1960 in Europa en de Verenigde Staten verspreidde, liet zich ook in de koloniën voelen (zie 2.1.4). De vrouwen op het eiland werden zich vanaf de jaren zeventig in toenemende mate bewust van de discriminatie waarvan ze het slachtoffer waren. Jonge studenten en afgestudeerden die uit Nederland terugkeerden, begonnen gelijke rechten en meer sociale rechtvaardigheid te eisen. Ook stelden ze repressieve ideeën over homoseksualiteit en anticonceptie aan de kaak (Groenewoud 2019). Het Jaar van de Vrouw, dat in 1975 door de Verenigde Naties werd uitgeroepen, versterkte dit feministische elan. Niet-gouvernementele organisaties mobiliseerden zich voor een grotere deelname van vrouwen aan besluitvormingsprocessen. Daartoe behoorden het Women Development Center Curaçao (SEDA), het Steering Committee en het Unidat di Muhernan Antiano³⁴ (UMA). De UMA, opgericht in 1975, was de eerste duidelijk feministische organisatie op Curaçao. Ze bestond hoofdzakelijk uit vrouwelijke afgestudeerden aan de universiteit die huiselijk geweld, armoede en moeilijkheden bij de toegang tot huisvesting aan de kaak stelden (Cuales 1998, Rodriguez 2015, Groenewoud 2019). Eveneens in 1975 kregen vrouwen dankzij het Steering Committee voor het eerst de kans om deel te nemen aan de politieke besluitvorming op lokaal en nationaal niveau (Rodriguez 2015). De deelname van vrouwen aan de politiek nam toe. Deze vooruitgang betrof vooral vrouwen uit de hogere klassen (Abraham-Van Der Mark 2003). De oprichting van het Women Development Center Curaçao (SEDA) in 1980 had als doelstelling vrouwen uit de achtergestelde klassen te emanciperen via

³³ Lucina Elena da Costa Gomez-Matheeuw (1929-2017) in 1977, Maria Liberia-Peters (1941-) in 1984 en in 1988, Suzanne Camelia-Römer (1959-) in 1993 en in 1998, Mirna Louisa-Godett (1954-) in 2003 en Emily Saïdy de Jongh-Elhage (1946-) in 2006 ('Vrouwenkiesrecht op de voormalige Nederlandse Antillen' 2019).

³⁴ Eenheid van Antilliaanse Vrouwen in het Nederlands.

onderwijsprogramma's. De vereniging zette zich ook in tegen seksuele intimidatie en geweld tegen vrouwen (Cuales 1998, Rodriguez 2015).

De toegenomen deelname van vrouwen aan de politiek in de jaren zeventig leidde tot wetswijzigingen ten gunste van meer gelijkheid tussen mannen en vrouwen. Zo waren er de afschaffing van de handelingsbekwaamheid van gehuwde vrouwen in 1975 en de opheffing in 1983 van de verschillen in contract en salaris tussen alleenstaande en gehuwde vrouwen die in overheidsdiensten werkten (administratie, onderwijs en ziekenhuiszorg) (Cuales 1998, Rodriguez 2015, Groenewoud 2019). De positie van vrouwen werd beter. Ze kregen met name gelijke toegang tot sectoren die vroeger door mannen werden gedomineerd, zoals de politie (Abraham-Van Der Mark 1983).

De derde feministische golf, geïnitieerd door het 'Black feminism' in de Verenigde Staten (zie 2.1.5), kwam tegemoet aan de eisen van de zwarte Caribische vrouwen op Curaçao. De feministische beweging op Curaçao en het Caribisch gebied was geïnspireerd door het 'intersectionele feminisme' dat in Europa en de Verenigde Staten in zwang was (Baksh-Soodeen 1994). Dit intersectionele feminisme streed tegen discriminatie op grond van geslacht, ras en klasse: 'The dominant stream within Caribbean feminism may be said to make the connection between race, class, and nation in its theorising, its vision for change, and its practice' (Baksh-Soodeen 1994: 55). Volgens de feministische beweging van de derde golf vormden vrouwen een heterogene groep die met verschillende vormen van onderdrukking werd geconfronteerd. Deze sociale en raciale heterogeniteit is kenmerkend voor Curaçaose vrouwen (zie 2.2.1).

In 2010 werden de Nederlandse Antillen ontbonden en werd Curaçao een autonome staat binnen het Koninkrijk der Nederlanden. Het heeft zijn eigen grondwet (naar het model van die van Nederland) maar is, wegens de band van het eiland met het Koninkrijk, onderworpen aan de internationale wetten die door Nederland zijn aangenomen. Dit is het geval voor de International Convention on the Elimination of all Forms of Discrimination against Women (hierna: Women's Convention), die in 1979 tot stand kwam en in 1991 in het Koninkrijk in werking trad. Curaçao wordt daarom geacht zich in te zetten voor gelijke rechten voor vrouwen op alle terreinen van het privé- en openbare leven (Rodriguez 2015). De lokale overheden zijn in dit opzicht echter niet altijd even betrouwbaar gebleken. Hun gebrek aan financiële middelen en politieke wil, maar ook de corruptie hebben een negatieve invloed gehad op het beleid en de programma's voor vrouwen die door de Women's Convention werden verwacht

(Rodriguez 2015). Bezuinigingen op sociale diensten, onderwijs en gezondheidszorg hebben de financiering van sommige niet-gouvernementele organisaties die zich voor vrouwen inzetten, geschaad. Sommige projecten werden zelfs stopgezet (Rodriguez 2015).

De verenigingen die op het eiland actief zijn, blijven vrij afhankelijk van de regering. Hun acties om politieke veranderingen ten gunste van vrouwenemancipatie te bewerkstelligen, blijven vrij schuchter. Bovendien vermindert hun voortdurende gebrek aan middelen, personeel en deskundigheid met betrekking tot internationale verdragen ten gunste van vrouwen de impact van hun acties (Rodriguez 2015).

2.2.5 Conclusie

Hoewel vrouwen op Curaçao als ‘sterke vrouwen’ worden gezien omdat ze vaak alleen het huishouden runnen en hun kinderen opvoeden, hebben ze het toch moeilijk (vooral in de lagere sociale klassen). Ze bevinden zich in een onzekere positie door een gebrek aan opleiding en financiële middelen, maar ook door een gebrek aan zelfvertrouwen. Deze onzekerheid wordt ook verklaard door het voortbestaan van seksistische stereotypen en patronen die vrouwen gevangen houden in hun rol als moeder en huisvrouw. Ondanks de vele vorderingen die sinds de jaren zeventig zijn gemaakt ten gunste van de gelijkheid en de emancipatie van vrouwen op het gebied van onderwijs, werk en politiek, zijn veel vrouwen nog steeds het slachtoffer van meervoudige racistische, seksistische en klassendiscriminatie. Ondergedompeld in de stilte die het koloniale verleden van het eiland en de kerk hebben opgelegd, lijken deze vrouwen onzichtbaar in deze diep verdeelde samenleving (Rodriguez 2015).

2.3 Habitus: analyse van feministische verwijzingen

In dit deel zal ik de lezer een feministische lectuur van *Habitus* voorleggen. Daarbij zal ik de gedichten ‘wat ik verstopte’ en ‘kapitaal’ in verband brengen met de werkelijkheid van vrouwen op Curaçao. Daarna zal ik de gedichten ‘rib’ en ‘gieser wildeman’ relateren met het objectificeren van de vrouw en het gedicht ‘stille beschouwing (in het donker)’ in verband brengen met de eisen van de vierde feministische golf.

Eerst zal ik de verzen uit de gedichten ‘wat ik verstopte’ en ‘kapitaal’ belichten die misschien verwijzen naar de situatie van de moeders op Curaçao, verlaten door hun echtgenoten en die alles moeten doen om voor het gezin te zorgen (zie 2.3.1). De lezer die *Habitus* heeft gelezen zal opmerken dat de allusies op het moederschap vaak worden herhaald. Dan komen de verzen die kunnen worden geïnterpreteerd als verwijzingen naar seksistisch gedrag tegen vrouwen in het algemeen (zie 2.3.2). Het principe van de vrouw als lustobject zal het onderwerp zijn bij de interpretatie van deze verzen. Uiteindelijk zal ik ook een analyse wijden aan verzen die wellicht alluderen op geweld tegen vrouwen (zie 2.3.3). Eén gedicht in het bijzonder zal worden besproken en geanalyseerd: ‘stille beschouwing (in het donker)’. Het gaat over het onderwerp van verkrachting.

Het is opnieuw belangrijk erop te wijzen dat de verzen die als feministische verwijzingen zullen worden geïnterpreteerd, deel uitmaken van een persoonlijke lectuur die ik aan de lezer zal voorstellen. Dit is duidelijk niet de intenties van de auteur, zoals we in het eerste deel van dit werk hebben gezien (zie 1.2). De lezer die deze scriptie leest moet een onderscheid maken tussen de feministische interpretaties die ik zal geven en de intenties van de dichteres toen ze haar gedichten schreef. Bovendien is mijn persoonlijke lectuur vanzelfsprekend niet de enige mogelijke lectuur die van *Habitus* kan worden gemaakt. Iedere lezer heeft zijn eigen interpretatie. Die kan gelijk zijn aan de mijne of kan totaal verschillend zijn.

2.3.1 Alleenstaande moeders

La femme pouvant être mère, on en a déduit qu'elle devait l'être... Et ne trouver son bonheur que dans la maternité. (Badinter 1981, geciteerd in Coll 2021)

Ik heb reeds aangetoond dat Fabias in verschillende interviews de levensomstandigheden van vrouwen op Curaçao beschrijft. Ze spreekt over deze vrouwen – voor het grootste deel alleenstaande moeders – die alles doen om voor het gezin te zorgen. Deze vrouwen voor wie alles een kwestie van overlevingsstrategieën is en voor wie het moederschap een plicht is, die verheerlijkt wordt door de samenleving (zie 1.4). In het Caribisch gebied wordt het moederschap immers zeer gewaardeerd: ‘For a Caribbean woman, public admiration is achieved through the functions of motherhood, from the rearing of well brought-up children who are a credit to her’ (Barrow 1996: 404). Vrouwen worden nog steeds geassocieerd met de huiselijke rol en de rol van moeder. Bovendien is het krijgen van kinderen voor deze vrouwen ook een soort ‘verzekering’ die hen in staat zal stellen een minder onzeker leven te hebben. Kinderen die oud genoeg zijn om te werken dragen namelijk bij tot de financiële middelen van het gezin en zorgen voor het levensonderhoud van moeders die bejaard zijn geworden (Barrow 1996).

De kwestie van het moederschap komt ook in de bundel van Fabias voor in de vorm van soms expliciete, soms impliciete verzen. In sommige gedichten kan de lezer mogelijke allusies zien op deze vrouwen met kinderen die door hun echtgenoot in de steek zijn gelaten. Een situatie die heel gewoon is en zelfs de norm is geworden op Curaçao (zie pp. 37 e.v.). In de volgende alinea’s zal ik verzen belichten die de lezer zou kunnen interpreteren als verwijzingen naar het moederschap op Curaçao.

2.3.1.1 *‘wat ik verstopte’*

Bij het lezen van het eerste gedicht, ‘wat ik verstopte’³⁵, begrijpt de lezer dat het een lange beschrijving is van een eiland: ‘hoe alles door zee omringd is’ (v. 173). Daar heerst er een halfdroog klimaat: ‘de dorstige aarde / de apocalyptische regenbuien’ (vv. 126-127), ‘hoe alles onder de zon verschroeit’ (v. 174), en het landschap wordt gekenmerkt door ‘dorre velden’ (v. 8), wegen met gaten, ‘barretjes’ (v. 22), veelkleurige

³⁵ Zie appendix, pp. 88-91.

onder Nederlands bewind van 1634 – toen de West-Indische Compagnie (WIC)³⁶ de eilanden veroverde op de Spanjaarden – tot de opheffing van de Nederlandse Antillen³⁷ als land in 2010. Aruba en Curaçao werden in 1986 en in 2010 autonome staten binnen het Koninkrijk der Nederlanden, terwijl Bonaire in 2010 een Nederlandse gemeente bleef ('Het Nederlands in de wereld: Caribisch gebied' 2016).

De Nederlandse Antillen tonen echter nog steeds de maatschappelijke en culturele sporen van kolonialisme en slavernij (zie 2.2.1). Zo kan de lezer aannemen dat 'de officiële taal' (v. 136) naar het Nederlands verwijst, en 'de moedertaal' (v. 135) en 'de officieuze taal' (v. 137) op het Papiamentó³⁸ alluderen. Op de Caribische eilanden is Nederlands de officiële taal³⁹. Het is de enige taal die is toegestaan in het Parlement, in de rechtbanken, in de administratie en in het onderwijssysteem. Hoewel Papiamentó een officiële taal is geworden op Aruba en Curaçao, blijft het nog steeds voornamelijk in de privésfeer⁴⁰ gebruikt (Leclerc 2015c). Papiamentó is over het algemeen de moedertaal van de Caribische inwoners en blijft de meest gesproken taal op de drie eilanden (Leclerc 2015b). Wat 'de officieus gesegregeerde supermarkten' (v. 138) en '[...] scholen' (v. 139) betreft kunnen deze verzen misschien verwijzen naar de Caribische samenleving die nog steeds gebaseerd is op segregatie naar ras, etniciteit en klasse (zie 2.2.1).

Vanaf dit punt kan de lezer het gedicht verder interpreteren en veronderstellen dat het een beschrijving van Curaçao is. Er zijn namelijk verschillende redenen die deze veronderstelling kunnen ondersteunen.

De eerste reden is dat er op dat eiland een halfdroog klimaat heerst: 'het stof van de dorre velden' (v. 8), 'in de zon / de gouden zon' (vv. 75-76), 'de dorstige aarde / de apocalyptische regenbuien' (vv. 126-127), 'de hitte' (v. 151), 'de hete lucht blazende ventilatoren' (v. 153), 'hoe alles onder de zon verschroeit' (v. 174). Curaçao is immers één van de drie eilanden die de meeste perioden van grote droogte kent. Er zijn slechts

³⁶ Het was een Nederlandse handelsvereniging die in de zeventiende en achttiende eeuw het monopolie had op de handel en scheepvaart op West-Afrika, Noord- en Zuid-Amerika ('Oprichting van de WIC' 2016).

³⁷ Suriname was al een onafhankelijke staat sinds 1975. Sint-Maarten werd ook in 2010 een autonoom land binnen het Koninkrijk der Nederlanden, terwijl Saba en Sint-Eustatius Nederlandse gemeentes bleven ('Het Nederlands in de wereld: Caribisch gebied' 2016).

³⁸ Het is een Creoolse taal die ontstond in de zestiende en zeventiende eeuw in de Caribische eilanden met de handel in zwarte slaven door de koloniale machten van die tijd (Leclerc 2015b).

³⁹ Naast het Nederlands en het Papiamentó heeft Curaçao eveneens het Engels als officiële taal (Leclerc 2015c).

⁴⁰ Er zijn enkele uitzonderingen want die wordt vaak gebruikt in parlementaire debatten. Het is ook de onderwijstaal in de kleuterscholen op Curaçao (Leclerc 2015a).

drie maanden van regenval in het jaar (Pagney 1966): ‘de apocalyptische regenbuien’ (v. 127). Curaçao kent ook niet de traditionele vier seizoenen – ‘het gebrek aan seizoenen’ (v. 171) – omdat de temperaturen het hele jaar door vrij constant blijven. Het eiland heeft echter drie perioden waarin het klimaat verandert: een winderige⁴¹ periode – waarin orkanen kunnen voorkomen: ‘de wind / de orkanen’ (vv. 128-129) –, een regenachtige⁴² periode met zware regenbuien en de zomer (‘Wat is de beste reistijd van Curaçao?’ 2020). Het is dus niet onwaarschijnlijk dat het beschreven klimaat dat van Curaçao is.

De tweede reden is dat de bundel vooral is gebaseerd op materiaal dat Fabias verzamelde in haar geboorteland. Telkens als Fabias haar familie ging bezoeken, nam ze de gelegenheid te baat om documentatie te verzamelen (notities, foto’s, filmpjes, knipsels, interviews, geluiden...). Ze wilde alle facetten van het eiland vastleggen en die vervolgens gebruiken om in haar gedichten te verwerken (zie 1.3). In dit gedicht vindt de lezer bijvoorbeeld de gele kerken en de zwerfhonden terug, die Fabias op Curaçao heeft gefotografeerd. Hij kan zich ook misschien het geluid voorstellen van ‘de explosieve bassen uit de in de kofferbak geïnstalleerde subwoofers’ (v. 7), dat de dichteres daar heeft opgenomen.

Het is dus mogelijk dat de vele beelden in het gedicht elementen zijn die Fabias zag en vastlegde op het eiland toen ze daar terugkeerde. In dit opzicht wordt de bovenstaande hypothese dat Fabias de lezer via haar gedichten een bepaalde werkelijkheid wil tonen of laten ervaren, nog versterkt. Alle aspecten van het eiland die ze – in beelden, geluiden, notities... – heeft vastgelegd komen overeen met haar eigen werkelijkheid: wat ze heeft gezien, gehoord, gevoeld, wat haar indruk heeft gemaakt en wat haar interesseert. De foto’s die ze nam van de gele kerken en het geluid van de subwoofers die ze opnam zijn haar eigen werkelijkheid. Het gaat erom wat haar zintuigen opvangen en dat is vanzelfsprekend voor iedereen anders. We hebben allemaal onze eigen werkelijkheid. Fabias’ ogen richtten hun aandacht op zwerfhonden, terwijl die van iemand anders zich misschien op andere elementen zouden richten? De werkelijkheid die uit de gedichten naar voren komt is die van Fabias, maar iedereen is vrij om deze op zijn eigen manier te interpreteren, in relatie tot zijn eigen werkelijkheid.

De derde reden kan worden gesuggereerd in de volgende verzen:

⁴¹ Van januari tot juli (‘Wat is de beste reistijd van Curaçao?’ 2020).

⁴² Van oktober tot december (‘Wat is de beste reistijd van Curaçao?’ 2020).

[...]
 en haarvet: groen
 10 of de zwarte versie

ruikt naar olieraffinaderij
 perfect
 voor het haar van de moderne *neger* in de jaren 80
 [...]
 (Fabias 2019: 11)

Wellicht verwijst het woord ‘olieraaffinaderij’ (v. 11) naar de in 1915 op Curaçao geïnstalleerde oliemaatschappij die tot 1985 actief was? Zoals eerder vermeld bood de komst van de Shell-maatschappij op het eiland meer economische gelegenheden voor Afro-Curaçaose arbeiders. Ze konden genieten van gegarandeerde inkomens die hen toegang gaven tot een zekere vorm van moderniteit: nieuwe technologieën, onderwijs, hogere koopkracht. Helaas reproduceerde de oliemaatschappij ook de raciale hiërarchie, die de samenleving op het eiland kenmerkte, binnen haar organisatie. Als gevolg daarvan bleven Afro-Curaçaose werknemers de laagstbetaalde en meest inferieure functies bekleden. Pas na de stakingen van 1969 verbeterde hun situatie. Maar ook al zorgden deze stakingen voor meer sociale rechtvaardigheid – versterking van de rechten van arbeiders, invoering van een minimumloon, erkenning van vakbondsorganisaties – bleven Antillianen over het algemeen in onzekerheid leven. De welvaart die de olie-industrie bracht, schafte de sociale ongelijkheden niet af. In 1985 maakte de industrie voorgoed een einde aan haar activiteiten (zie pp. 41 e.v.).

Het vers 13 kan misschien een allusie zijn op de Curaçaose arbeiders die in 1980 in de olie-industrie werkten. Ze waren namelijk ‘modern’ omdat ze van gegarandeerde inkomens genoten die hen toegang gaven tot een zekere vorm van moderniteit. Ze bleven echter het slachtoffer van sociale ongelijkheden. Deze laatste verklaring zou misschien Fabias’ keuze kunnen verklaren om de twee woorden ‘moderne’ en ‘*neger*’ te combineren. Zou het kunnen dat zelfs als hun gegarandeerd inkomen hen in staat stelde betere levensomstandigheden te hebben, ze vanwege de voortdurende rassenscheiding nog als ‘negers’⁴³ werden beschouwd?

De vierde reden betreft het hoofdonderwerp van dit deel: ‘vrouwen / met kinderen op de arm’ (vv. 72-73). Het is niet onwaarschijnlijk dat deze verzen naar de gezinscontext op Curaçao verwijzen. We hebben immers gezien dat Curaçao hoofdzakelijk door vrouwen – voor het merendeel alleenstaande moeders – wordt gedragen (zie 1.4). Een situatie die haar oorsprong vindt in het koloniale verleden van

⁴³ Dit woord heeft een sterk racistische connotatie (Vuijsje 2018).

het eiland en in de slavernij (zie pp. 37 e.v.). Tijdens de koloniale periode liet de onderdanige mannelijke slaaf, beroofd van alle rechten, de verantwoordelijkheden voor het gezin over aan de vrouw. Na de afschaffing van de slavernij in 1863 werden Afro-Curaçaose mannen nog steeds gesegegreerd op basis van ras, etniciteit en klasse. De komst van de industrialisatie heeft hun omstandigheden niet verbeterd. Integendeel, het versterkte de discriminatie waarvan ze reeds het slachtoffer waren en hield hen in een toestand van sociaal-economische onzekerheid. Dit leidde tot grote migratiegolven. Mannen vertrokken naar andere landen en lieten vrouwen achter als enigen verantwoordelijk voor het huishouden en de opvoeding van de kinderen. Er is ook de wijdverspreide ‘macho’-houding onder mannen, die hen ertoe brengt buitenechtelijke relaties aan te gaan en de gezinsverantwoordelijkheden aan hun partners over te laten (zie p. 38). De volgende verzen: ‘de moeders / alleen’ (vv. 112-113) sluiten aan bij de hierboven gegeven verklaring en ondersteunen de hypothese dat het gedicht een beschrijving van Curaçao is.

Een laatste reden kan worden afgeleid uit de volgende verzen:

[...]
 de straatjongens op te kleine fietsen
 110 hoe ze op de fiets om net menstruerende meisjes dansen
 de moeders die daarvoor waarschuwen
 de moeders
 alleen
 [...]
 (Fabias 2019: 14)

De lezer kan deze verzen namelijk beschouwen als een verwijzing naar het hoge percentage tienerzwangerschappen op Curaçao (zie pp. 39 e.v.). Een verontrustend sociaal verschijnsel dat kan worden verklaard door armoede, genderongelijkheid en discriminatie op basis van ras, gender en klasse. Door de sterke aanwezigheid van religie op het eiland blijven seksualiteit en contraceptie taboeonderwerpen. Aan de ene kant zijn er ouders die, onder invloed van religieuze opvattingen, jongeren seksualiteit ontzeggen. Anderzijds keurt het onderwijs, dat overwegend door de kerk wordt ingericht, het geven van voorlichtingscursussen over seksualiteit en anticonceptie af. Armoede speelt ook een belangrijke rol want zelfs als een gezin openstaat voor contraceptie, is het mogelijk dat deze familie voorbehoedmiddelen zich niet kan veroorloven (Rodriguez 2015). Later kom ik op de armoedesituatie op Curaçao terug (zie pp. 57 e.v.).

Het feit dat ‘de moeders [hen] daarvoor waarschuwen’ (v. 111) kan op twee verschillende manieren worden geïnterpreteerd. De eerste interpretatie is dat deze moeders dit zelf hebben ervaren toen ze dezelfde leeftijd hadden. Het is niet onwaarschijnlijk dat deze situatie zich van generatie op generatie herhaalt. De moeders proberen daarom hun dochters te waarschuwen om hen te beschermen tegen de problemen die ermee gepaard gaan (zie p. 40). Het gebrek aan ondersteuning van hun familie, kinderopvangplaatsen en betaalbare diensten voor het oppassen van kinderen belemmert deze jonge moeders immers in de toegang tot onderwijs, beroepsopleiding en werkgelegenheid. Vroegtijdige zwangerschappen vormen een obstakel voor de emancipatie van deze jonge meisjes (zie p. 40).

De tweede interpretatie betreft de situatie van de moeders op het eiland. De meeste onder hen voedt hun kinderen alleen op. Zoals eerder aangegeven lieten mannen – als gevolg van migratie naar andere landen – vrouwen achter als enigen verantwoordelijk voor het huishouden en de opvoeding van de kinderen. Of het gaat om mannen die meerdere relaties hebben en die de gezinsverantwoordelijkheden aan hun partners overlaten. Zo kan de lezer aannemen dat de moeders hun dochters waarschuwen tegen het verleidelijke en zelfs seksueel agressieve gedrag van jongens. Wellicht moeten de meisjes, volgens hun moeders, voorzichtig zijn omdat ze anders het risico lopen in dezelfde situatie terecht te komen als zij: zwanger worden en dat kind alleen moeten opvoeden omdat de vader van het kind weg is.

Schwartz (2016) wijst echter op het tegenstrijdige gedrag van moeders tegenover dochters. Ze waarschuwen namelijk hun dochters tegen het verleidelijke en zelfs seksueel agressieve gedrag van jongens, maar informeren hen niet over seksualiteit. Wanneer meisjes zwanger worden, worden sommigen door hun moeders geslagen of zelfs tijdelijk uit hun huis gezet. Het komt vaak voor dat deze meisjes terugkeren naar het huis van hun moeder als hun kind is geboren (Schwartz 2016). We hebben immers gezien hoe belangrijk de familiebanden zijn in matrifocale gezinnen waar kinderen en kleinkinderen, die oud genoeg zijn om te werken, bijdragen aan het gezinsinkomen (zie p. 49).

De ‘macho’-houding onder mannen, die hen ertoe brengt buitenechtelijke relaties aan te gaan, kan ook worden gesuggereerd in de volgende verzen:

30 [...]
 de mannen
 die bij de bar langs de wegen bier bier bier en soms een whiskey-cola drinken en

[...]
uiteindelijk
thuiskomen
uiteindelijk
uiteindelijk
haar geslacht zoeken
aan haar geslacht herkennen waar ze zijn
welk huis het is
welke van de vele

40 de vrouw vinden die niet langs de weg bij de bar stond te drinken

45

vrouwen
[...]
(Fabias 2019: 12)

De lezer kan veronderstellen dat deze passage alludeert op het machogedrag van de meeste mannen op het eiland. Deze mogelijke allusie kan ook gelezen worden in een passage van het gedicht ‘geen kunst’⁴⁴: ‘een volwassen man [...] / een wanhopige vrouw naar een kledingwinkel sturen met een boodschappenlijst want één / van je vrouwen is bijna jarig’ (vv. 33-35). Deze mannen hebben dus meerdere partners – ‘welke van de vele / vrouwen’ (vv. 46-47), ‘één / van je vrouwen’ (vv. 34-35) – en weten met welke van hen ze zijn dankzij hun geslacht: ‘aan haar geslacht herkennen waar ze zijn’ (v. 44).

Het is niet onwaarschijnlijk dat dit laatste vers verwijst naar het feit dat mannen hun mannelijkheid afmeten aan hun seksuele bekwaamheid en dus ook naar het mogelijke idee dat ze alleen zijn geïnteresseerd in seks. In het gedicht ‘geen kunst’ kan de lezer een vers lezen dat dit mogelijke idee ondersteunt: ‘een volwassen man zijn broek laten uittrekken ter vermaak’ (v. 36). De hypothese dat mannen vrouwen alleen gebruiken om hun mannelijkheid te versterken en hun persoonlijk genot te bevredigen, kan wellicht verklaren waarom ze zich aan hun gezinsverantwoordelijkheden onttrekken en hun partners en kinderen aan hun lot overlaten. Dit gedrag komt neer op het behandelen van vrouwen als objecten. In een volgend punt zal ik meer in detail terugkomen op de veronderstelling dat mannen denken dat vrouwen aan hun behoeften en verlangens moeten beantwoorden en voldoen (zie 2.3.2).

⁴⁴ Fabias, Radna, *Habitus*. Negende druk. Amsterdam/Antwerpen: De Arbeiderspers, 2019, pp. 87-88.

2.3.1.2 ‘kapitaal’

Bij het lezen van het gedicht ‘kapitaal’⁴⁵ wordt de lezer opnieuw overspoeld door vele details – door het gebruik van herhaling (de zinsconstructie ‘als je...’ wordt tien keer herhaald) en opsomming (zie vv. 5-11) – en beelden. Dit maakt de beschrijving van de lyrische-ik werkelijk. De lyrische-ik beschrijft immers wat ze⁴⁶ van haar overgrootmoeder heeft geërfd:

[...]
 ik krijg
 5 vijf trucs om gokkasten te laten betalen
 een simpele manier om geld te maken
 acht manieren om de man thuis te houden waaronder
 vier brouwsels voor een strakkere kut
 een recept voor blijf-hier-water
 10 en een in de loop der jaren geactualiseerd boek met levensreddende instructies voor de
 weerloze deerne waarin ik lees:
 [...]
 (Fabias 2019: 33)

In deze passage wordt de lezer weer geconfronteerd met vier elementen die misschien verwijzen naar het leven op Curaçao. Zou het kunnen dat verzen 5 en 6 op de armoedesituatie op Curaçao alluderen. Zoals vermeld in het UNICEF-rapport van 2013 over de situatie van kinderen en jongeren op Curaçao, wordt het eiland geklasseerd als een land met een hoog inkomen (Wereldbank 2012, geciteerd in UNICEF 2013), terwijl de armoede en ongelijkheid blijven toenemen. In 2008 werd de armoedegrens gedefinieerd als een inkomensniveau dat volstaat om de basisbehoeften voor een gezond leven te kopen: de kosten voor een boodschappenmandje met basisproducten werden berekend op US\$1,226.26 (€1.042,49) per maand voor een gemiddeld huishouden van twee volwassenen en twee kinderen (UNDP⁴⁷ 2011, geciteerd in UNICEF 2013). Volgens recente berekeningen op basis van de volkstelling van 2011 heeft echter 11,4% (7.154 mensen) van de totale beroepsbevolking een maandinkomen van minder dan US\$568.20 (€483,05) (CBS⁴⁸ 2012, geciteerd in UNICEF 2013). Deze verontrustende resultaten tonen aan dat Curaçao een zeer hoog armoedepercentage onder zijn inwoners telt.

⁴⁵ Zie appendix, pp. 91-92.

⁴⁶ In dit gedicht is de lyrische-ik een vrouw (zie v. 13). Daarom zal ik vrouwelijke voornaamwoorden gebruiken om naar haar te verwijzen.

⁴⁷ United Nations Development Programme.

⁴⁸ Central Bureau of Statistics of Curaçao.

De lezer kan ook andere verwijzingen naar de situatie van armoede op Curaçao vinden in het eerder geanalyseerde gedicht: ‘wat ik verstopte’ (zie 2.3.1.1). De ‘velgen’ (v. 1) die ‘te groot en te duur [zijn] voor de auto’s waaronder ze draaien’ (v. 3) kunnen op twee manieren worden geïnterpreteerd. Een eerste interpretatie is dat Antillianen door geldgebrek elk voorwerp zo lang mogelijk proberen te bewaren. Zo hergebruiken ze en proberen elk object te herstellen met wat ze vinden. In dit geval werden de ‘velgen’ misschien gerecycleerd en gemonteerd op andere auto’s die er niet van waren voorzien. Dit kan verklaren waarom de velgen ‘te groot’ zijn en niet geschikt voor de auto’s die ze hebben.

Een tweede interpretatie betreft de criminaliteit op het eiland. Het OSAC⁴⁹-verslag van 2020 bevestigt immers dat het geweld door bendes (aanvallen met messen en vuurwapens) de laatste twee jaar lijkt toe te nemen, evenals inbraken, diefstallen en homejackings. Volgens deze situatie is het niet onwaarschijnlijk dat de velgen werden gestolen. Deze zijn namelijk ‘te duur’ voor de auto’s die ze dragen, maar misschien ook ‘te duur’ voor de Antillianen die in armoede leven. Als ze te duur zijn voor hen, hoe komen ze er dan aan? Diefstal is hier een mogelijkheid. De volgende verzen kunnen eveneens een verwijzing zijn naar het gebruik van geweld en de onveiligheid op het eiland: ‘de geblindeerde ruiten van de auto’s met de glimmende velgen’ (v. 4), ‘de vrouwen op straat / maar niet als het donker is’ (vv. 27-28), ‘mannen / met wapens [...]’ (vv. 68-69), ‘de kogels die klinken als vuurwerk / [...] / de kogels tegen boze mensen / de kogels van boze mensen / de kranten vol bloed’ (vv. 97-101), ‘de terechte angst in de nacht’ (v. 167).

Ook andere verzen in het gedicht ‘wat ik verstopte’ alluderen op de armoede op Curaçao: ‘langs alle al dan niet geasfalteerde wegen’ (v. 23), ‘de gaten in de weg’ (v. 29). Wellicht wijst dit erop dat de staat niet genoeg middelen heeft om bepaalde infrastructuur, zoals geasfalteerde wegen, aan te leggen? Of in ieder geval niet genoeg investeert om ze te herstellen? Dit zijn mogelijke hypothesen. ‘[D]e oude vrouwen langs de wegen / ze verkopen staatsloten’ (vv. 103-104): misschien verwijst dit naar de vrouwen die in de jaren veertig van de arbeidsmarkt waren uitgesloten? De enige manier waarop ze geld konden verdienen was onder andere door illegale loterijbiljetten te verkopen (zie p. 41). Hieruit blijkt opnieuw de ellende van de inwoners en wat ze

⁴⁹ Overseas Security Advisory Council.

moesten doen om te overleven. Uit deze laatste passage kan de lezer ook de ellende afleiden waarin sommige Antillianen zich bevinden, in tegenstelling tot rijke blanken:

115	[...] het gras in de tuin van mensen die wel een sproeier kunnen betalen	groener
	de kleur van de mensen die wel een sproeier kunnen betalen	bleker dan
120	de junk in de tuin van de mensen die wel een sproeier kunnen betalen de spullen onder de arm van de junk in de tuin van de mensen die wel een sproeier kunnen betalen de diepzwarte kleur van de straatjunk aan wiens voeten een dikke laag eelt is gegroeid dat zijn natuurlijke schoenzolen	[...] (Fabias 2019: 14)

We hebben hier te maken met een persoon die, misschien door de ellende, met het drugsmilieu in aanraking kwam. Op Curaçao komen veel kansarme jongeren in het criminele circuit terecht. Ze beginnen alcohol te misbruiken en illegale producten zoals drugs te verkopen (Rodriguez 2015). Naast consument dealt deze junkie wellicht ook om aan geld te komen: ‘de spullen onder de arm van de junk [...]’ (v. 120).

Terugkomend op de analyse van het gedicht ‘kapitaal’⁵⁰ kan de lezer immers aannemen dat de verzen 5 en 6 – ‘vijf trucs om gokkasten te laten betalen / een simpele manier om geld te maken’ – verwijzen naar de armoede die zeer prominent is op het eiland. Vervolgens komen de verzen 7 en 8 – ‘acht manieren om de man thuis te houden waaronder / vier brouwsels voor een strakkere kut’ –, die ook mogelijke verwijzingen kunnen zijn naar een situatie die op Curaçao veel voorkomt en die al besproken is in de analyse van het gedicht ‘wat ik verstopte’ (zie 2.3.1.1). We hebben namelijk gezien dat mannen de neiging hadden vrouwen achter te laten als enige verantwoordelijken voor het huishouden en de opvoeding van de kinderen. De redenen hiervoor zijn, zoals ik reeds heb aangetoond, migratie naar andere landen en hun ‘macho’-houding, die hen ertoe brengt buitenechtelijke relaties aan te gaan (zie p. 38).

Als de lyrische-ik wil vermijden dat haar man haar in de steek laat, moet ze misschien de ‘acht manieren’ (v. 7) uitproberen die ze van haar overgrootmoeder kreeg? Het feit dat deze erfenis van generatie op generatie wordt doorgegeven, kan er wellicht ook op wijzen dat deze situatie, waarin mannen weggaan, zich herhaalt. Elke vrouw en moeder ervaart dit. Ze worden allemaal op een gegeven moment in de steek gelaten.

⁵⁰ Zie appendix, pp. 91-92.

Deze situatie maakt deel uit van hun erfenis en wordt nog steeds doorgegeven van moeder op dochter. Net als vaders die hun slechte gedrag doorgeven aan hun zonen:

- 1 de erfenis vinden we in beschimmelde dozen die al minstens vier generaties liggen te
vergelen in het huis onder de huid van onze overgrootmoeder en iedereen die uit haar
kwam
[...]
(Fabias 2019: 33)

Bovendien alludeert het vers waarin de lyrische-ik aan de lezer uitlegt dat deze erfenis ‘in het huis [ligt] onder de huid van [haar] overgrootmoeder en iedereen die uit haar / kwam’ (vv. 2-3), misschien op het matrifocale gezin? De lyrische-ik vermeldt immers alleen haar overgrootmoeder. Waar is de overgrootvader? Waarom benadrukt de lyrische-ik de plaats van dit erfgoed: ‘onder de huid van onze overgrootmoeder’? Het is alsof de man, de overgrootvader, niet bestaat. We hebben gezien dat in dit type gezin de moeder de centrale figuur is. Ze neemt de volledige verantwoordelijkheid op zich voor het inkomen, het gezag en de opvoeding van de kinderen bij afwezigheid van de vader en echtgenoot (zie pp. 36 e.v.).

De hypothese, dat vaders hun slechte genen doorgeven aan hun zonen, kan worden ondersteund door de volgende verzen uit het gedicht ‘schat’⁵¹:

- [...]
ze voerspelt dat ik mijn schat zal vinden in een mens ik vraag
5 is het een man of een vrouw of een ander of is het het onstuimige kind dat ik nooit wil
baren het wordt een jongen met krullen van vuur ik zag het in een droom hij gaat lieve,
doch weinig pientere meisjes bezwangeren en verlaten daar kan hij niets aan doen het
zit
in zijn bloed
[...]
(Fabias 2019: 38)

In deze passage spreekt de lyrische-ik letterlijk over het machogedrag van mannen die vrouwen zwanger maken en hen vervolgens in de steek laten. Volgens de lyrische-ik zal de jongen die ze ‘nooit wil baren’ (vv. 5-6) hetzelfde gedrag vertonen als zijn vader omdat ‘het in zijn bloed [zit]’ (vv. 7-8). Dit is zijn erfenis: ‘[...] lieve, / doch weinig pientere meisjes bezwangeren en verlaten [...]’ (vv. 6-7). Bij het lezen van deze verzen krijgt de lezer de indruk dat dit onvermijdelijk is en dat niets dit kan veranderen. Alle meisjes zullen op een dag vrouw en moeder worden en door hun man verlaten worden. Net zoals elke man hetzelfde gedrag als zijn vader zal nabootsen en het vervolgens aan

⁵¹ Fabias, Radna, *Habitus*. Negende druk. Amsterdam/Antwerpen: De Arbeiderspers, 2019, p. 38.

zijn zonen zal doorgeven. In het gedicht ‘(over)grootmoederlijk advies’⁵² zijn er verzen die dit gevoel van onvermijdelijkheid misschien kunnen suggereren:

[...]
 vertrouw nooit
 een visser
 vertrouw nooit
 15 een eilandbewoner
 vertrouw nooit
 een ambtenaar
 [...]
 vertrouw nooit een man [...]
 (Fabias 2019: 50)

Volgens het advies van haar (over)grootmoeder moet de lyrische-ik nooit een man vertrouwen. Dit is erg algemeen en suggereert dat alle mannen onbetrouwbaar zijn. Dit versterkt het bovenstaande gevoel met betrekking tot het macho-gedrag van mannen op Curaçao. Ze zullen zich altijd zo gedragen. Ze zullen nooit veranderen. Daarom moet de lyrische-ik nooit een man vertrouwen. Het feit dat dit advies van de (over)grootmoeder komt, is misschien ook geen toeval. Eerst is het niet onwaarschijnlijk dat de (over)grootmoeder dit ooit heeft meegemaakt. Haar man en vader van haar kinderen heeft haar waarschijnlijk verlaten of bedrogen met andere vrouwen. Ze spreekt dus uit ervaring en probeert misschien haar (achter)kleindochter te waarschuwen om niet in dezelfde situatie terecht te komen. Vervolgens is het niet uitgesloten dat ze precies hetzelfde heeft zien gebeuren met de meeste vrouwen om haar heen. Zij en andere vrouwen die het hebben meegemaakt, zijn zich meer dan bewust van wat jonge meisjes en moeders kan overkomen. Ze hebben het ervaren en hebben het meermaals in hun leven zien gebeuren.

Het gevoel dat wellicht uit deze verzen kan worden afgeleid, lijkt radicaal: ‘[...] het onstuimige kind dat ik nooit wil / baren [...] gaat lieve, / doch weinig pientere meisjes bezwangeren en verlaten daar kan hij niets aan doen het zit / in zijn bloed’ (vv. 5-8) in het gedicht ‘schat’ en ‘vertrouw nooit een man [...]’ (v. 27) in het gedicht ‘(over)grootmoederlijk advies’.

De reactie van de (over)grootmoeder op mannen lijkt echter dubbelzinnig in vergelijking met de wens om moeder te worden, die op Curaçao erg sterk is. In Barrow’s woorden: ‘For a Caribbean woman, public admiration is achieved through the functions of motherhood, from the rearing of well brought-up children who are a credit

⁵² Fabias, Radna, *Habitus*. Negende druk. Amsterdam/Antwerpen: De Arbeiderspers, 2019, p. 50.

to her' (1996: 404). De meeste vrouwen willen moeder worden, ook al weten ze dat de vader van hun kinderen hen waarschijnlijk op een dag zal verlaten of hen zal bedriegen met andere vrouwen. Dit roept een aantal vragen op. Zou deze behoefte om moeder te zijn hun besef overstemmen met betrekking tot de 'macho'-houding onder mannen? Dit kan misschien worden verklaard door het feit dat deze moeders het moederschap zien als een soort 'verzekering' die hen in staat zal stellen een minder onzeker levenseinde te hebben. Kinderen die oud genoeg zijn om te werken dragen namelijk bij tot de financiële middelen van het gezin en zorgen voor het levensonderhoud van moeders die bejaard zijn geworden (Barrow 1996). Of is het een hoop die ze hebben? Misschien hopen deze vrouwen dat wat andere vrouwen meemaken, hen niet zal overkomen? Het is waar dat deze 'macho'-houding op het eiland zeer sterk aanwezig is onder mannen, maar we mogen dit niet generaliseren. Er zijn natuurlijk uitzonderingen. Ook al zijn ze zeldzaam, er zijn zeker mannen die hun vrouw trouw blijven en hun gezin niet verlaten. Dus misschien hopen deze vrouwen dat hun man een van die uitzonderingen zal zijn?

Wat de reactie van de lyrische-ik betreft gaat deze in tegen dit verlangen om te baren: '[...] het onstuimige kind dat ik nooit wil / baren [...]' (vv. 5-6). In deze verzen drukt de lyrische-ik haar wens uit nooit te bevallen, wat niet overeenstemt met de behoefte van de meeste Caribische vrouwen om moeder te worden. Zoals eerder vermeld wordt het moederschap verheerlijkt op het eiland. Deze wens kan misschien worden geïnterpreteerd als een mogelijk 'trauma' dat verband houdt met de situatie waarin moeders alleen worden gelaten en die op Curaçao zeer gewoon is. Het is niet onwaarschijnlijk dat de lyrische-ik meer dan eens in haar leven met deze situatie werd geconfronteerd. Misschien heeft ze het zelf meegemaakt? Misschien heeft haar vader haar en haar moeder verlaten? Het feit dat ze vermoedelijk haar moeder, tantes, grootmoeder en overgrootmoeder⁵³ hieraan heeft zien lijden, zette haar wellicht aan het denken over het moederschap. In andere gedichten vermeldt de lyrische-ik dit ook nog: 'buik: bol van belofte, zit geen kind in' (v. 18) in het gedicht 'inspectie bij aankomst'⁵⁴ en 'mijn afgeklemde eierstokken zijn schoon / mijn afgeklemde eierstokken zijn schitterend' (vv. 27-28) in het gedicht 'roestplaats'⁵⁵.

⁵³ Een matrifocaal gezin kon bestaan uit verschillende generaties. Dit kan worden verklaard door het feit dat jonge vrouwen vroeg moeder worden en door de hogere levensverwachting van vrouwen (zie pp. 36 e.v.).

⁵⁴ Fabias, Radna, *Habitus*. Negende druk. Amsterdam/Antwerpen: De Arbeiderspers, 2019, p. 45.

⁵⁵ Fabias, Radna, *Habitus*. Negende druk. Amsterdam/Antwerpen: De Arbeiderspers, 2019, pp. 111-112.

Bewust van wat er vaak met moeders gebeurt, wil de lyrische-ik misschien vermijden dezelfde situatie te ervaren? Misschien is haar beslissing om geen moeder te worden haar manier om zichzelf te beschermen? Dit besluit kan echter ook radicaal lijken. Besluiten geen kinderen te krijgen uit vrees dezelfde situatie mee te maken als de meeste Caribische vrouwen, is misschien geen redelijke beslissing? Of het is een bewuste en persoonlijke beslissing. Misschien wil de lyrische-ik gewoon niet uit vrije wil moeder worden, zonder dat daar een reden voor is. Of het is een feit en geen keuze. Wellicht kan de lyrische-ik geen kinderen krijgen wegens vruchtbaarheidsproblemen? Alles hangt af van het standpunt dat de lezer inneemt en hoe hij of zij de woorden van de lyrische-ik over moederschap interpreteert.

Laten we verder gaan met de analyse van het gedicht ‘kapitaal’⁵⁶. De lyrische-ik geeft een voorbeeld van de ‘acht manieren om de man thuis te houden [...]’ (v. 7): ‘vier brouwsels voor een strakkere kut’ (v. 8). Dit brengt ons terug naar de hypothese dat mannen alleen geïnteresseerd zijn in seks (zie p. 56). Een manier om een man thuis te houden is om haar vagina aangener te maken met een brouwsel. Dit suggereert de veronderstelling dat het aan de vrouw is om zich aan te passen, dat het aan haar ligt om alles te doen en ervoor zorgen dat haar man haar niet verlaat of haar bedriegt. Het is aan de vrouw om haar gedrag aan te passen en dit moet vanzelfsprekend seks inhouden. De vrouw moet zich onderwerpen aan de verlangens van de man. Ze moet haar man seksueel bevredigen als ze hem bij haar wil houden. Ongetwijfeld gaat het hier om het objectificeren van de vrouw: de vrouw alleen maar gebruiken om zijn mannelijkheid te versterken en zijn persoonlijk genot te bevredigen, is haar als een object beschouwen. Later kom ik hierop terug (zie 2.3.2).

De lyrische-ik kreeg ook ‘een recept voor blijf-hier-water’ (v. 9). Een mogelijke interpretatie is dat het naar het halfdroge klimaat op Curaçao verwijst. Zoals eerder aangegeven is Curaçao één van de drie eilanden die de meeste perioden van grote droogte kent. Er zijn slechts drie regenmaanden in het jaar en de temperatuur blijft het hele jaar door warm. Het land is dor. Het gebrek aan regenwater heeft – zoals we weten – gevolgen voor het dagelijks leven van de inwoners (landbouw, watervoorziening naar huizen voor huishoudelijke behoeften...). Daarom heeft de lyrische-ik een ‘recept’ geërfd om regenwater op het eiland te houden. Dit is een vitale behoefte voor de Curaçaose inwoners. Dit ‘recept’ kan misschien ook gezien worden als een soort ritueel

⁵⁶ Zie appendix, pp. 91-92.

om de regen te laten komen, dat van generatie op generatie wordt doorgegeven. Het is waar dat 85% van de bevolking van Curaçao een religieuze traditie in ere houden: de zogenaamde ‘Brua’⁵⁷ (Blom e.a. 2015). Het wordt in verband gebracht met hekserij en is gebaseerd op het geloof dat natuurlijke, geestelijke en bovennatuurlijke krachten de wereld regeren. Aanhangers geloven dat deze krachten kunnen worden aangeropen om bepaalde doelen te bereiken, zoals het genezen van bepaalde ziekten, financieel succes, succes in de liefde, trouw van de echtgenoot. Genezers werken op een relatief discrete manier. Het kan een buurvrouw zijn. Ze gebruiken een breed scala van middelen: kruidenbehandelingen, gebeden, amuletten, rituelen. De grens tussen toverij en hekserij is dun, zoals blijkt uit spiritistische sessies en het uitspreken van noodlot. Veel eilandbewoners schrijven hun ziekte of ongeluk toe aan deze onzichtbare krachten (Blom e.a. 2015).

Uiteindelijk ontving de lyrische-ik ‘[...] een in de loop der jaren geactualiseerd boek met levensreddende instructies voor de / weerloze deerne [...]’ (vv. 10-11). Deze verzen veronderstellen dat de ‘deerne’ – misschien de lyrische-ik – ‘weerloos’ is en daarom een boek met ‘levensreddende instructies’ nodig heeft om te overleven. Dit doet een aantal vragen rijzen. Betekent dit dat het meisje zonder dit boek niet zou overleven? Wat zou ze niet overleven? Is dit een verwijzing naar de situatie van de alleenstaande moeder? Is het een boek om haar te leren omgaan met de moeilijke situaties die ze later zal tegenkomen: moederschap, armoede, een afwezige echtgenoot, haar kinderen alleen opvoeden, alleen voor het gezin zorgen? Er zijn immers verschillende mogelijke interpretaties.

Onder de verschillende ‘levensreddende instructies’ leest de lyrische-ik: ‘je moet je man bewieroken als hij slaapt’ (v. 12). Dit vers roept ook enkele vragen op. Waarom moet de ‘deerne’ haar man ‘bewieroken als hij slaapt’? Is het om te voorkomen dat hij haar verlaat of haar bedriegt? Het feit dat ze het moet doen als hij slaapt, doet lijken alsof ze hem betovert. Misschien probeert ze het noodlot te bezweren dat de meeste mannen op het eiland treft: hun machogedrag dat hen ertoe brengt buitenechtelijke relaties aan te gaan en de gezinsverantwoordelijkheden aan hun partners over te laten? Zoals hierboven aangegeven houdt een meerderheid van de Antillianen vast aan dit

⁵⁷ Deze godsdienst is het resultaat van een synthese van verschillende religieuze overtuigingen, geïnspireerd door het christelijk geloof – waarvan hij de katholieke heiligen leent –, de overtuigingen van de inheemse Indianen en ook de Afrikaanse religieuze praktijken (geërfd van de slaven die in de zeventiende eeuw naar het eiland werden gebracht). Het wordt alleen mondeling van generatie op generatie doorgegeven (Blom e.a. 2015).

Brua-geloof en roepen zijn krachten aan om bepaalde doelen te bereiken (zie p. 64). In dit geval gaat het wellicht om de trouw van de echtgenoot.

Daarna leest de lyrische-ik: ‘als je niet verder dan de eikel komt, word je nooit zwanger [...]’ (v. 13). Het is niet onwaarschijnlijk dat dit vers verwijst naar het belang van het moederschap op Curaçao. Ik heb reeds aangetoond dat de wens om moeder te worden erg sterk is op het eiland. De twee mogelijke redenen die we hiervoor hebben gezien zijn: de bewondering die moeders van anderen krijgen door het moederschap en de ‘verzekering’ dat ze een minder onzeker levenseinde zullen hebben doordat hun kinderen bijdragen aan het gezinsinkomen (zie p. 49). Het is ook niet uitgesloten dat de weinige vrouwen die uit vrije wil besluiten geen moeder te worden door anderen worden veroordeeld en afgekeurd. De sterke sociale druk rond het moederschap kan deze vrouwen misschien ook aanzetten tot het krijgen van kinderen. Als we het vers anders interpreteren, kunnen we er misschien angst uit afleiden. De angst om niet zwanger te worden als de ‘deerne’ ‘niet verder [komt] dan de eikel’, wat weer een aantal vragen oproept. Als ze niet zwanger wordt, wat gebeurt er dan? Zal ze haar familie beschamen omdat ze de nakomelingschap niet zal verzekeren? Zal het een reden zijn voor haar echtgenoot om haar te verlaten? Er zijn namelijk verschillende mogelijke veronderstellingen.

Een andere levensreddende instructie die de lyrische-ik kreeg is: ‘als je je handtas op de vloer legt zul je altijd arm blijven’ (v. 21). Zou het kunnen dat dit vers op de criminaliteit op Curaçao alludeert. We hebben gezien dat het geweld door bendes (aanvallen met messen en vuurwapens) de laatste twee jaar lijkt toe te nemen, evenals inbraken, diefstallen en homejackings (zie p. 58). Dit kan misschien verklaren waarom de lyrische-ik altijd arm zal blijven als ze haar tas op de grond zet. Hierdoor loopt ze misschien meer risico om bestolen te worden. Als dat zo is, verliest ze al haar persoonlijke bezittingen, zoals haar portemonnee en al het geld erin.

De lyrische-ik leest in dit boek ook dat een andere manier om een man thuis te houden het beoefenen van yoga is: ‘[...] yoga is een wapen van de duivel, maar blijf lenig: ook dat houdt de man thuis’ (v. 25). Zo kunnen we aannemen dat dit vers opnieuw verwijst naar de veronderstelling dat het aan de vrouw is om zich aan te passen, dat het aan haar is om ervoor te zorgen dat haar man haar niet verlaat of haar bedriegt. Het is aan de vrouw om zich aan te passen. Ze moet in zijn dienst staan. Ze moet zich onderwerpen aan de verlangens van de man.

2.3.1.3 Andere gedichten

Het is waar dat de analyse van de verzen die waarschijnlijk verwijzen naar de situatie van alleenstaande moeders op Curaçao vooral gebaseerd is op de gedichten ‘wat ik verstopte’ (zie 2.3.1.1) en ‘kapitaal’ (zie 2.3.1.2). Maar er zijn natuurlijk andere verzen in andere gedichten in *Habitus* die ook naar deze situatie kunnen verwijzen.

In het gedicht ‘drie manieren waarop ik de zee ben of ken’⁵⁸ leest de lezer de volgende verzen: ‘achter mij klaagt steeds iemand dat hij uitglijdt – meestal een man – / ik zeg “dat komt door de tranen”’ (vv. 4-5). Een mogelijke interpretatie is dat de ‘tranen’ waarop de man uitglijdt, de tranen zijn van de vrouwen en kinderen die hij misschien heeft bedrogen en in de steek heeft gelaten. Door zijn machogedrag, dat hem ertoe brengt buitenechtelijke relaties aan te gaan en de gezinsverantwoordelijkheden aan zijn partners over te laten, heeft hij hen gekwetst. De tranen van zijn vrouwen en kinderen, die hij in de steek liet, zijn het mogelijke bewijs van de pijn die ze voelden. Het feit dat hij erover uitglijdt is wellicht ook een manier om te laten zien dat hij de prijs betaalt. Onze daden kunnen gevolgen hebben en naar ons terugkomen als een boemerang. Misschien is dat hier het geval?

In het zeer korte gedicht ‘vader’⁵⁹ lezen we het volgende:

1 en de oude man ging naar de zee en de oude man ving niks meer en de oude man vond
 daar zijn nietigheid
 (Fabias 2019: 32)

De ‘nietigheid’ van de oude man kan wellicht op drie manieren worden geïnterpreteerd in verband met de ‘macho’-houding onder mannen, de buitenechtelijke relaties die ze aangaan en de gezinsverantwoordelijkheden die ze aan hun partners overlaten. De eerste mogelijke interpretatie betreft de ‘nietigheid’ die zijn vrouwen en kinderen, die hij achterliet, misschien betekenden voor hem. Het feit dat hij hen wellicht bedroog en verliet, suggereert dat hij nooit aan hen gedacht heeft. Ze waren ‘nietig’ voor hem. De tweede interpretatie is dat de oude man misschien niet meer zoveel vrouwen verleidt als hij vroeger deed: ‘[...] de oude man ving niks meer [...]’ (v. 1). Deze mislukking als verleider deed hem beseffen dat hij ‘nietig’ was geworden voor vrouwen: ‘[...] de oude man vond / daar zijn nietigheid’ (vv. 1-2). De laatste interpretatie betreft de ‘nietigheid’ die zijn vrouwen hem wellicht in het gezin toekennen. Hoewel de familiewetten vaders

⁵⁸ Fabias, Radna, *Habitus*. Negende druk. Amsterdam/Antwerpen: De Arbeiderspers, 2019, p. 27.

⁵⁹ Fabias, Radna, *Habitus*. Negende druk. Amsterdam/Antwerpen: De Arbeiderspers, 2019, p. 32.

de mogelijkheid gaven om hun buitenechtelijk geboren kinderen te erkennen, bleven vrouwen terughoudend te zijn om een erkenning van het vaderschap voor hun kinderen te verkrijgen. Ze vreesden dat de vaders zich te veel met de opvoeding van de kinderen zouden bemoeien (zie pp. 38 e.v.). Misschien is dat hier ook het geval? De oude man is ‘nietig’ geworden voor zijn vrouwen en kinderen.

In het gedicht ‘vleeswording’⁶⁰ vergelijkt de lyrische-ik haar moeder met een ‘leeuwin’: ‘zij – de leeuwin – zuchtte twee keer diep en ik was er’ (v. 3). Deze vergelijking kan wellicht op drie manieren worden geïnterpreteerd. Een eerste mogelijke interpretatie is dat ‘de leeuwin’ verwijst naar de Afrikaanse afkomst van de Antillianen, als gevolg van de invoer van Afrikaanse slaven naar Curaçao tijdens de koloniale periode (Rodriguez 2015). We weten immers dat de voornaamste habitat van de leeuw de savannen van Sub-Saharaans Afrika zijn. De leeuw wordt daarom vaak gebruikt als symbool voor enkele Afrikaanse landen. Het is een van hun nationale dieren (Langley 2019). Een andere mogelijke interpretatie betreft de levenswijze van de leeuwin. Binnen een groep leeuwen zijn er verschillende generaties leeuwinnen. Van moeder op dochter blijven leeuwinnen meestal hun hele leven bij elkaar: ze jagen en voeden hun welpen samen op (‘Lion’ z.j.). Dit doet denken aan de matrifocale gezinnen die op Curaçao wijdverspreid zijn, waar verschillende generaties vrouwen samenleven en de verantwoordelijkheid voor het gezin op zich nemen. Een laatste mogelijke interpretatie is dat de leeuw ook wordt beschouwd als de ‘koning der dieren’ (‘Lion’ z.j.). Het feit dat de lyrische-ik haar moeder vergelijkt met een leeuwin is misschien een manier om haar kracht en moed uit te drukken. We hebben gezien dat Antilliaanse vrouwen vaak worden omschreven als ‘sterke vrouwen’, vanwege de moeilijke situaties waarmee ze te maken hebben (zie p. 47). De vergelijking met de leeuwin is dus wellicht bedoeld om de kracht te benadrukken waarmee ze met deze situaties omgaan.

In hetzelfde gedicht leest de lezer het volgende vers: ‘ook hij vergat mijn moeder en haar moeder en haar moeder en de afwezige vaders’ (v. 54). Ongetwijfeld verwijst dit vers naar de neiging van Antilliaanse mannen om hun vrouwen en kinderen te verlaten. Een situatie die zich van generatie op generatie herhaalt, aangezien de lyrische-ik de nadruk legt op de drie generaties moeders – ‘[...] mijn moeder en haar moeder en haar moeder [...]’ (v. 54) – en ‘de afwezige vaders’ (v. 54) in het meervoud.

⁶⁰ Fabias, Radna, *Habitus*. Negende druk. Amsterdam/Antwerpen: De Arbeiderspers, 2019, pp. 46-48.

Zo kunnen we aannemen dat de lyrisch-ik opgroeide in een matrifocaal gezin waarin geen enkele vaderfiguur aanwezig was.

In het gedicht ‘bruid’⁶¹ leest de lezer het volgende vers: ‘mijn gesluierte schoonmoeder bedankte me alvast voor de kleinkinderen’ (v. 26). Weinigen zullen betwijfelen dat dit vers verwijst naar het belang van het moederschap op Curaçao. Zoals eerder aangegeven, wordt het niet moeder worden op Curaçao afgekeurd. Kinderen krijgen op het eiland is de norm en wordt door de maatschappij verheerlijkt. Het tegendeel kan dus verrassend en afkeurenswaardig zijn. Er is een sterke sociale druk rond het moederschap (zie p. 49).

Het feit dat haar schoonmoeder haar bedankt voor de toekomstige kleinkinderen suggereert misschien twee verborgen intenties. De eerste is dat de lyrische-ik de nakomelingschap zal verzekeren. Ze zal kinderen krijgen zoals de meeste vrouwen op het eiland. Ze zal zich aanpassen aan de norm en daarom misschien geen schande voor haar familie en schoonfamilie zijn. De tweede betreft de financiële zekerheid die ze aan haar moeder en schoonmoeder zal geven dankzij haar kinderen. We hebben gezien dat kinderen die oud genoeg zijn om te werken bijdragen aan het gezinsinkomen, waardoor oudere vrouwen een minder onzeker levenseinde kunnen hebben. Dit kan ook wellicht verklaren waarom de bruidegom het volgende zegt: ‘[...] het huwelijk [is] een vormelijkheid / ter geruststelling van hen die ons gebaard hebben’ (vv. 21-22). Zo kunnen we aannemen dat dit huwelijk geen huwelijk uit liefde is, maar een verstandshuwelijk: het is misschien bedoeld om hun respectievelijke ouders gerust te stellen door hen nakomelingen en financiële zekerheid te bieden. Het is ook niet onwaarschijnlijk dat de bruidegom diep van binnen weet dat hij zijn toekomstige vrouw niet trouw zal blijven en dat hij andere relaties zal hebben, zoals de meeste mannen op het eiland. De aanstaande bruid zal zich dus waarschijnlijk in dezelfde situatie bevinden als veel andere vrouwen op Curaçao: haar kinderen alleen opvoeden en de gezinsverantwoordelijkheden op zich nemen vanwege een afwezige echtgenoot.

In het gedicht ‘exorcisme’⁶² lezen we de volgende verzen:

[...]
 ik houd hem tegen als hij 's nachts naar buiten wil
 ik houd zijn voeten vast
 ik bezweer de suïcidale tendensen met mijn boezem mijn scheuren
 [...]

⁶¹ Fabias, Radna, *Habitus*. Negende druk. Amsterdam/Antwerpen: De Arbeiderspers, 2019, pp. 57-58.

⁶² Fabias, Radna, *Habitus*. Negende druk. Amsterdam/Antwerpen: De Arbeiderspers, 2019, pp. 68-70.

(Fabias 2019: 68-69)

Een mogelijke interpretatie is dat de lyrische-ik probeert te voorkomen dat haar man 's nachts uitgaat om andere vrouwen te zien en haar te bedriegen. Dit kan dus weer een mogelijke verwijzing zijn naar het machogedrag van mannen, dat hen ertoe brengt buitenechtelijke relaties aan te gaan en de gezinsverantwoordelijkheden aan hun partners over te laten. Een andere mogelijke interpretatie betreft de criminaliteit op Curaçao. Misschien zit haar man in een bende en komen de bendeleden 's nachts samen om drugs of alcohol te dealen of om wraak te nemen op andere bendes. Zijn vrouw vreest dus dat hem iets zal overkomen: ofwel wordt hij door de politie opgepakt en naar de gevangenis gestuurd, ofwel wordt hij vermoord bij afrekeningen met andere bendes. In ieder geval zal zijn vrouw alleen gelaten worden om haar kinderen op te voeden en de gezinsverantwoordelijkheden te dragen.

2.3.2 De vrouw als lustobject

La femme-objet est une création de l'homme abject.
(Leblanc 1987, geciteerd in Ménil en Moncelet 2012)

In de analyse van het gedicht 'wat ik verstopte' (zie 2.3.1.1) hebben we reeds het feit aan de orde gesteld dat mannen hun mannelijkheid afmeten aan hun seksuele bekwaamheid en het aantal kinderen dat ze kregen – ook buitenechtelijke –, maar ook de veronderstelling dat ze alleen zijn geïnteresseerd in seks. Deze laatste veronderstelling – dat mannen vrouwen alleen gebruiken om hun mannelijkheid te bewijzen en hun persoonlijk genot te bevredigen – kan wellicht verklaren waarom ze zich aan hun gezinsverantwoordelijkheden onttrekken en hun partners en kinderen aan hun lot overlaten. Dit gedrag komt neer op het behandelen van vrouwen als objecten. (zie p. 56). In de analyse van het gedicht 'kapitaal' (zie 2.3.1.2) hebben we bovendien de hypothese geopperd dat het aan de vrouw is om zich aan te passen, dat het aan haar is om er alles aan te doen dat haar man haar trouw blijft en haar niet verlaat. Het is aan de vrouw om haar gedrag aan te passen en dit moet meestal seks inhouden. De vrouw moet zich onderwerpen aan de verlangens van de man. Ze moet haar man seksueel bevredigen als ze hem bij haar wil houden. We hebben dit verklaard als het objectificeren van de vrouw: de vrouw alleen maar gebruiken om zijn mannelijkheid te

versterken en zijn persoonlijk genot te bevredigen, is haar als een object beschouwen (zie p. 63).

In het gedicht ‘wat ik verstopte’⁶³ kan de lezer immers enkele verzen lezen die mogelijk kunnen verwijzen naar het objectificeren van de vrouw. Een eerst voorbeeld:

[...]
vrouwen
met in leggings gehesen billen billen
billen als bumpers waarop je naar een nabijgelegen eiland kunt liften
50 zegt men
[...]
(Fabias 2019: 12)

De vergelijking die hier wordt gemaakt kan als seksistisch worden beschouwd. De billen van vrouwen worden namelijk vergeleken met bumpers. Zo zouden mannen – het voornaamwoord ‘men’ (v. 50) kan misschien verwijzen naar mannen – op het eiland zich kunnen uitdrukken als ze het hebben over de omvang van de billen van vrouwen. Het is waar dat zwarte vrouwen over het algemeen meer ontwikkelde heupen hebben. Een vers in het gedicht ‘inspectie bij aankomst’⁶⁴ bevestigt deze fysieke eigenschap van zwarte vrouwen: ‘billen: relatief rond – minder massa dan de bloedlijn doet verwachten –’ (v. 19). In dit vers kan de lezer misschien een soort teleurstelling afleiden over de omvang van de billen van de beschreven vrouw⁶⁵. Dit verwijst naar het mogelijke idee dat de vrouw gereduceerd wordt tot haar seksuele troeven. In het gedicht ‘wat ik verstopte’ suggereert de vergelijking van de billen met een voorwerp dat vrouwen lustobjecten voor mannen zijn. Door zo te spreken, reduceren ze vrouwen tot een deel van hun lichaam waartoe ze seksueel aangetrokken zijn. Ze beschouwen vrouwen alleen maar aan hun seksuele bezittingen.

Een ander interessant voorbeeld is het volgende:

[...]
vrouwen
in wier haar de geur van chemische ontkroezers dagen later nog hangt
80 daarbovenop de verbrande geur van hun gebakken haar
wants het moet gladder
en het hoeft ook geen haar te zijn
plastic
op het hoofd en de vingers van de vrouwen
[...]

⁶³ Zie appendix, pp. 88-91.

⁶⁴ Fabias, Radna, *Habitus*. Negende druk. Amsterdam/Antwerpen: De Arbeiderspers, 2019, p. 45.

⁶⁵ Het vers 18 ‘buik: bol van belofte, zit geen kind in’ van hetzelfde gedicht kan erop wijzen dat de beschreven persoon waarschijnlijk een vrouw is.

(Fabias 2019: 13)

Het is niet onwaarschijnlijk dat deze passage alludeert op het zelfbeeld van vrouwen op Curaçao. Afro-Curaçaose vrouwen lijken immers een slecht zelfbeeld te hebben en zijn erg bezorgd over hun uiterlijk: ‘Moreover, local women are very preoccupied with their physical appearance, as it is highly valued by men, which strengthens the objectification of women’ (Rodriguez 2015: 281). Ze vergelijken zichzelf met Latina’s⁶⁶ die door Afro-Curaçaose mannen als sekssymbolen worden gezien. Vrouwelijke fysieke stereotypen, gebracht door televisieprogramma’s die door de buitenlandse media worden gedomineerd, dragen ook bij tot het verschijnsel van het vrouwelijk lustobject (Rodriguez 2015). Dit kan dus wellicht het gedrag van de vrouwen in de bovenstaande passage verklaren. Misschien proberen ze te lijken op de vrouwen die ze op televisie hebben gezien? Er zijn ook mogelijke verwijzingen naar kunstmatige schoonheid: ‘plastic / op het hoofd en de vingers van de vrouwen’ (vv. 83-84). De vraag is: doen ze dit voor zichzelf of om mannen te behagen? De volgende verzen kunnen misschien de hypothese bevestigen dat vrouwen graag willen lijken op de buitenlanders die ze op televisie zien: ‘de siliconen borsten van de vrouwen in de spaanstalige soaps / [...] / de missverkiezingen / de siliconen borsten van miss venezuela’ (vv. 131-134).

Het gedicht ‘rib’⁶⁷ kan worden geïnterpreteerd als een klacht tegen de tegenstrijdige verwachtingen van de maatschappij waaraan vrouwen zich moeten conformeren. Vrouwen zijn immers van jongs af aan het slachtoffer van sociale druk die hen dingen oplegt die ze wel en niet moeten doen met als voorwendsel dat ze vrouwen zijn (Berna 2020):

[...]
 kort
 krimp
 kleiner
 ho
 25 niet te klein
 je moet wel zichtbaar blijven
 maak jezelf lichter nog iets nog iets lichter kweek geduld houd je in
 heb manieren
 laat je uitkleden, wees
 [...]
 (Fabias 2019: 55)

⁶⁶ Vrouwen van Latijns-Amerikaanse afkomst vaak gestereotypeerd als prostituees (Rodriguez 2015).

⁶⁷ Zie appendix, pp. 93-94.

In deze passage kan de lezer een voorbeeld lezen van de tegenstrijdige normen die aan vrouwen worden opgelegd. De vrouw moet ‘zich inhouden’ (v. 27), ‘manieren hebben’ (v. 28) maar ‘zich laten uitkleden’ (v. 29). Het lijkt ook alsof het onvermijdelijk is: ‘aanvaard je lot, rib’ (v. 1). Volgens de samenleving moeten alle vrouwen deze regels volgen om de vrouw te zijn die ze moeten zijn: ‘[...] teken op je heupen de contouren / van de vrouw die je moet worden’ (vv. 4-5). Anders kan de vrouw wellicht worden beoordeeld door de ogen van anderen en een slecht zelfbeeld hebben: ‘schaam je diep’ (v. 40). Een vers in het gedicht ‘bruid’⁶⁸ kan misschien de hypothese ondersteunen dat de vrouw zich schaamt als ze niet voldoet aan de door de maatschappij opgelegde normen: ‘ik droeg geen bh en schaamde me voor de tepelafdrukken in mijn leugen’ (v. 19). Alle vrouwen moeten vrij kunnen zijn om al dan niet een beha te dragen zonder bang te hoeven zijn voor de blikken van anderen. Hetzelfde geldt voor tepels die steken. Het is niet iets dat verborgen moet worden omdat er schaamte aan verbonden is. Het is gewoon de natuur.

In 2020 publiceerde het tijdschrift *Girls. Girls. Girls. Magazine* een video, geregisseerd door Paul McLean, die erg lijkt op dit gedicht van Fabias: ‘Be a Lady, they said’⁶⁹. In deze video stelt actrice Cynthia Nixon alle normen voor die de maatschappij aan vrouwen oplegt. Ik nodig de lezers van deze scriptie uit om het te bekijken. Hier volgt een passage uit de tekst, geschreven door Camille Rainville en voorgedragen door Cynthia Nixon in de video, ter illustratie van de sociaal opgelegde normen waaraan vrouwen zich moeten houden:

Be a lady they said. Don’t be too fat. Don’t be too thin. Eat up. Slim down. Stop eating so much. Order a salad. Don’t eat carbs. Skip dessert. Go on a diet. God, you look like a skeleton. Why don’t you just eat? You look emaciated. You look sick. Men like women with some meat on their bones. Be a size zero. Be a double zero. Be nothing. Be less than nothing. (McLean 2020)

Het opleggen van al deze normen aan vrouwen kan worden gezien als het objectificeren van de vrouw. De maatschappij probeert de vrouw te modelleren naar een beeld dat ze perfect acht. Daarbij worden vrouwen gezien als objecten die de samenleving naar believen kan ‘wijzigen’, ‘vernietigen’ en ‘reconstrueren’.

⁶⁸ Fabias, Radna, *Habitus*. Negende druk. Amsterdam/Antwerpen: De Arbeiderspers, 2019, pp. 57-58.

⁶⁹ McLean, Paul, ‘Be a Lady, they said’, in: *Girls. Girls. Girls. Magazine* (2020). <https://www.youtube.com/watch?v=z8ZSDS7zVdU&t=68s&ab_channel=Girls.Girls.Girls.Magazine> [13 augustus 2021].

Het gedicht ‘gieser wildeman’⁷⁰ kan ook worden geïnterpreteerd als een klacht tegen het objectificeren van de vrouw:

[...] ik ben
 een vrouw ik zou kunnen bestaan naast een man maar een man is geen lichaam
 een man is geen brommende bastonen geen lage stem dikke armen stroeve vingers
 dikke
 huid geen baard een man is geen baard een man is ook geen vagevuur een man is geen
 lot
 20 een man is geen huis om in te wonen een man is geen bed om op te liggen [...]
 (Fabias 2019: 76)

Het is niet onwaarschijnlijk dat de lyrische-ik het feit aan de kaak stelt dat vrouwen vaak worden gereduceerd tot iets in het bijzonder: een lichaam, een rol, een houding, een plicht, terwijl dit voor mannen niet het geval is. Een vrouw is immers een persoon, net als een man:

[...] een man
 heeft ook gevoelens
 25 denkt ook na
 heeft ook pijn
 soms weet hij zelfs waarom hij pijn heeft
 [...]
 (Fabias 2019: 76)

De verzen waarin de vrouw wordt vergeleken met ‘het dak van een drie eeuwen oud huis’ (vv. 2-3), kunnen worden geïnterpreteerd als een mogelijke verwijzing naar de belangrijke rol die moeders altijd in het gezin hebben gespeeld. We hebben gezien dat het feit dat mannen alle gezinsverantwoordelijkheden aan hun vrouwen overlaten, dateert uit de tijd van de slavernij en ook nu nog relevant is. Vrouwen worden over het algemeen alleen gelaten om hun kinderen op te voeden en voor hun gezin te zorgen. Ze zijn de steunpilaar van het gezin (zie pp. 36 e.v.). Dit kan de vergelijking van de vrouw met het dak van een huis misschien verklaren. De vrouw is verantwoordelijk voor het overleven van haar gezin. Ze is onmisbaar voor hen, net als het dak van een huis.

De lezer kan ook een mogelijke allusie op het moederschap zien in de volgende verzen:

[...]
 er is geen leegte in mij
 10 er is wel een schuilplaats een voorkamer een wachtruimte een plek
 waar ik iemand kan ontvangen:

⁷⁰ Zie appendix, pp. 94-95.

een man
 het begin van een kind
 [...]
 (Fabias 2019: 76)

Het is niet onwaarschijnlijk dat de lyrische-ik spreekt over haar buik, waarin een klein wezen zich kan nestelen: ‘het begin van een kind’ (v. 13). Een andere mogelijke interpretatie is dat het over haar hart en gevoelens kan gaan. Ze is niet leeg van binnen want ze is een mens vol gevoelens en met een hart dat ‘een man’ (v. 12) kan ‘ontvangen’.

2.3.3 Geweld tegen vrouwen

La violence n'est pas innée chez l'homme. Elle s'acquiert par l'éducation et la pratique sociale.
 (Héritier 2001, geciteerd in *Le Figaro* z.j.)

In de analyse van het gedicht ‘wat ik verstopte’ bespraken we de toename van de criminaliteit op Curaçao (zie p. 58). Dit is immers gedeeltelijk te wijten aan de leefsituatie van jongeren. Als een alleenstaande moeder geen steun heeft van andere familieleden om voor haar kinderen te zorgen wanneer ze moet werken, worden de kinderen aan hun lot overgelaten. Jongens verlaten ook de school eerder dan meisjes. Ze lopen het risico om onder druk van leeftijdsgenoten in de misdadigheid te vervallen (Rodriguez 2015). Bovendien is de samenleving liberaler en materialistischer geworden dankzij de nieuwe technologieën en de westerse levensstijl die door de migratie is overgebracht. Deze manier van leven beïnvloedt de opvoeding van de jongere generaties. Dit soort samenleving wekt frustraties op bij economisch achtergestelde jongeren. Dit leidt tot alcoholmisbruik, het ontstaan van een parallel economie die betrekking heeft op drugshandel en de daarmee gepaard gaande criminaliteit: overvallen, aanrandingen... (Rodriguez 2015).

Het gedicht ‘uitzicht met kokosnoot (in sovjet-montage)’⁷¹ kan geïnterpreteerd worden als een mogelijke verwijzing naar de gewelddadige situatie op het eiland:

1 [...] elders
 slaat iemand op een donkere parkeerplaats met een knuppel op de voorruit van een auto
 [...]

 6 iemand krijgt de rekening voor een verbrijzeld hoofd en treft een betalingsregeling
 [...]

⁷¹ Fabias, Radna, *Habitus*. Negende druk. Amsterdam/Antwerpen: De Arbeiderspers, 2019, pp. 29-31.

- iemand haalt zijn neus op en duikt met zijn gezicht in de sneeuw
- 10 iemand rent de straat op met een verkoold hart en gebalde vuisten op zoek naar oorlog
 iemand knipt als in hypnose een stapel overhemden in kleine driehoeken
 iemand schopt het huisdier van een ander
 iemand duwt een ander in de nacht op de rails waar een uur later een trein arriveert
 waarin
 iemand breekt
- 15 iemand breekt een mobiele telefoon in twee stukken
 iemand krast met een sleutel op het raam van een ander en doet een zwarte belofte
- iemand ontvreemdt iets
 iemand ontvreemdt iemand
 [...]
- 20 maar iemand rommelt met een vervormde kleeerhanger aan het slot van een deur in een
 donkere portiek
 [...]
 (Fabias 2019: 29)

In deze lange passage kan de lezer immers de gewelddadige handelingen van sommige mensen zien. Er is vandalisme (zie v. 2, v. 11, vv. 15-16), mishandeling (zie v. 6, v. 10, vv. 12-13), diefstal (zie vv. 17-18) en inbraak (zie vv. 20-21). Het vers 9 alludeert misschien ook op drugshandel en -gebruik: ‘de sneeuw’ is wellicht een metafoor voor het witte poeder, drugs.

Rekening houdend met deze situatie, die Curaçao tot een ‘gevaarlijk’ land maakt, kan niet worden uitgesloten dat, zoals elders in de wereld, ook vrouwen op het eiland het slachtoffer zijn van aanranding. De volgende verzen uit het gedicht ‘wat ik verstopte’⁷² kunnen op drie verschillende manieren worden geïnterpreteerd: ‘de vrouwen op straat / maar niet als het donker is’ (vv. 27-28). Een eerste mogelijke interpretatie is dat vrouwen ‘s nachts niet rondlopen uit angst te worden aangevallen. Een tweede interpretatie betreft hun gezinssituatie. Ze gaan wellicht ‘s nachts niet uit omdat ze voor hun kinderen moeten zorgen. Ze zijn de enige verantwoordelijken voor hun kinderen. Een laatste interpretatie is dat vrouwen verschillende banen hebben om hun gezin te onderhouden. Ze werken daarom ook misschien ‘s nachts om extra geld te verdienen.

Het gedicht ‘stille beschouwing (in het donker)’⁷³ kan worden geïnterpreteerd als een voorbeeld van agressie dat vrouwen kunnen ondergaan:

- [...]
- 25 onteerd worden is vanuit de juiste hoek gezien een vorm van winnen, toch?

⁷² Zie appendix, pp. 88-91.

⁷³ Zie appendix, pp. 92-93.

dit werpt wel vragen op omtrent het woord onteren want is het niet juist
 een eer niet onberoerd te blijven?

[...]

(Fabias 2019: 51)

Het is niet onwaarschijnlijk dat dit gedicht seksueel geweld tegen vrouwen, zoals verkrachting, aan de kaak stelt. De notie van ‘toestemming’ vormt de basis van dit gedicht en komt naar voren in de vorm van ironie:

[...]

10 spartelen is ja
 verkramping is ja
 elke auditief waarneembare reactie is ja
 het versteende lichaam zegt ja
 tegenzin is een lichte vorm van weerzin en dus ja
 weerzin is ook ja
 15 slaap is ja
 onbegrip is ja
 droog is ja
 vocht is ja
 dus angstzweet is ja
 20 dissociatie is ja
 boos is ja
 tranen zijn ja
 ja was om te beginnen een overbodige luxe en
 zwijgen is instemmen
 [...]

(Fabias 2019: 51)

Opnieuw op ironische wijze wordt in dit gedicht het fundamentele ‘principe’ van een verkrachter belicht, namelijk het negeren van het begrip ‘toestemming’: ‘onteerders zijn bovengemiddeld goed in instemmen daar hebben ze niemand voor nodig’ (v. 5). Dit gedicht verklaart ook waarom een verkrachter verkracht: ‘onteerd worden is vanuit de juiste hoek bezien een vorm van winnen, toch?’ (v. 25). Het is een manier om de vrouw te domineren en om dat gevoel van macht over de persoon te hebben. Verkrachters voelen zich superieur en hebben een gevoel van macht over hun slachtoffers. Het zijn ook slechte mensen die ervan genieten iemand anders pijn te doen. De strijd tegen alle vormen van geweld tegen vrouwen is één van de grondbeginselen van de vierde golf van de feministische beweging (zie 2.1.6). Zo kunnen we zeggen dat dit gedicht deel uitmaakt van die strijd door de mogelijke boodschap die het tracht over te brengen.

2.3.4 Conclusie

Vanuit een feministisch standpunt kan de lezer de verschillende geanalyseerde gedichten en verzen als feministisch interpreteren. Het is immers mogelijk, zoals we het hebben gezien, dat ze verwijzen naar de situatie en status van vrouwen op Curaçao, het objectificeren van vrouwen door mannen en naar vrouwengeweld. De lezer kan deze verwijzingen ook beschouwen als aanklachten van de auteur. Hoewel Fabias in verschillende interviews verklaarde dat ze geen poëzie schrijft om een boodschap over te brengen of een zaak te verdedigen, kan de lezer zich niet aan het gevoel onttrekken dat er toch een bepaalde intentie van de dichteres achter deze allusies schuilgaat. Er rijzen bijgevolg verschillende vragen. Waarom worden deze mogelijke verwijzingen naar de status en het leven van de alleenstaande Curaçaose moeder zo vaak in de bundel herhaald? Waarom schreef de auteur gedichten over sociaal opgelegde normen voor vrouwen en over verkrachting? Waarom besloot ze over deze specifieke onderwerpen te schrijven? Hoewel Fabias in een interview verklaarde dat ze ‘een lijst [maakte] van onderwerpen waarover [ze] wilde schrijven’ (Vuijsje 2018), zou de lezer kunnen denken dat de keuze om deze onderwerpen te behandelen niet willekeurig was. We weten immers dat Fabias werd opgevoed door haar alleenstaande moeder. Over haar vader spreekt ze er niet veel. Haar persoonlijke situatie komt overeen met die van de meeste kinderen op het eiland: hun moeder is als enige verantwoordelijk voor hun opvoeding en welzijn. Deze situatie raakt haar dus persoonlijk. Dit zou misschien kunnen verklaren waarom Fabias vele verzen schreef die waarschijnlijk verwijzen naar die alleenstaande moeders verlaten door hun echtgenoten, zoals haar eigen moeder. Door haar gedichten wilde ze misschien de stem van deze vergeten vrouwen laten horen? Wat de mogelijke allusies op seksisme betreft, is Fabias misschien er zelf slachtoffer of getuige van geweest? Misschien besloot ze het daarom in haar poëzie aan te kaarten? Zoveel vragen en hypothesen die onbeantwoord zullen blijven omdat geen enkele lezer kan weten wat de intenties van de dichteres waren toen ze *Habitus* schreef.

Conclusie

Feminisme is een zeer terugkomend thema in het oeuvre van Radna Fabias. Het komt immers voor in de vorm van soms expliciete, soms impliciete verzen, maar het kan ook worden weergegeven als het hoofdonderwerp van sommige gedichten. De gedetailleerde analyse van de verzen en gedichten, geïnterpreteerd als feministisch, stelt ons in staat de context van deze gedichten en de mogelijke betekenis erachter beter te begrijpen. Het eerste deel van dit werk – met de presentatie van de auteur en haar werk – en het tweede deel – waarin het feminisme en het leven van vrouwen op Curaçao worden voorgesteld – hebben de lezer in staat gesteld de mogelijke verwijzingen te ontcijferen waarop de verzen en gedichten alluderen.

In het eerste deel werden het leven van Fabias en haar dichtbundel voorgesteld. We hebben gezien dat ze op Curaçao is opgegroeid met haar alleenstaande moeder. Over haar vader spreekt ze niet veel. Op haar zeventiende besloot ze haar geboorteland te verlaten om te gaan studeren aan de Hogeschool voor de Kunsten in Utrecht. In 2018 publiceerde ze *Habitus* die bekroond werd met verschillende prestigieuze literaire prijzen. We gaven twee mogelijke redenen voor dit succes: ten eerste de actuele thema's die in *Habitus* aan de orde komen en ten tweede het feit dat Fabias geen taboes uit de weg gaat. We hebben ook de structuur van de bundel voorgesteld en hoe Fabias deze heeft opgebouwd. De geschreven gedichten zijn voornamelijk gebaseerd op materiaal dat de auteur op Curaçao heeft verzameld. Uiteindelijk introduceerden we Fabias' kijk op de leefsituatie van vrouwen op het eiland. Dit zijn vrouwen die vaak worden omschreven als 'sterke vrouwen' omdat ze – over het algemeen alleen – veel moeilijke situaties het hoofd moeten bieden.

In het tweede deel hebben we eerst de hoofdlijnen van de feministische strijd – met haar talrijke eisen – in Europa en de Verenigde Staten vanaf de jaren 1789 geschetst. Vervolgens hebben we de leefsituatie – vooral van vrouwen – op Curaçao na de afschaffing van de slavernij in 1863 tot heden voorgesteld. We zijn immers begonnen met een inleiding over de oorsprong van het begrip feminisme, die te situeren is in de jaren 1872 met Alexandre Dumas fils. Daarna werd deze term in 1882 overgenomen door Hubertine Auclert, die er de huidige betekenis aan gaf. Vanaf 1789 zijn de eerste vormen van vrouwenverzet te zien, waarin figuren als Mary Wollstonecraft, Olympe de Gouges en Elizabeth Cady Stanton een belangrijke rol speelden. Vanaf de jaren 1850 tot nu spreken we van feministische golven. De eerste streed onder andere voor het

vrouwenkiesrecht; de tweede golf voor het recht op gelijkheid binnen het huwelijk, contraceptie en abortus; de derde golf betrof de emancipatie van zwarte vrouwen en ijverde tegen de onderdrukking waarvan alle vrouwen – arme, migrante, ongeschoolde, werkloze, homoseksuele – het slachtoffer waren; en de vierde feministische golf – degene die we momenteel nog meemaken – strijdt tegen alle vormen van geweld tegen vrouwen: verkrachting, ongewenste seksuele aanrakingen en intimidatie, misbruik, seksistische opmerkingen.

Na een inleiding over de historische achtergronden van de feministische strijd behandelden we het feminisme en de status van vrouwen op Curaçao. We hebben de aandacht gevestigd op de levensomstandigheden van deze vrouwen, de rol die ze spelen middenin het gezin – het zijn voornamelijk alleenstaande moeders die alleen hun kinderen opvoeden –, de moeilijkheid om op de werkvloer dezelfde rechten te hebben als mannen – veel vrouwen zijn nog steeds werkloos of werken in minder goed betaalde banen –, en wat de feministische bewegingen voor hen hebben gedaan. De inhoud van dit laatste deel was namelijk meer dan belangrijk voor de analyse van de verzen en gedichten. Deze inhoud stelde de lezer in staat de geanalyseerde gedichten in een context te plaatsen en de mogelijke verwijzingen waarop de verzen alluderen beter te begrijpen.

In het laatste deel heb ik voorgesteld de verzen en gedichten te analyseren volgens drie thema's: alleenstaande moeders, de vrouw als lustobject en geweld tegen vrouwen. In het onderdeel 'alleenstaande moeders' heb ik de verzen geanalyseerd die waarschijnlijk verwijzen naar het moederschap, de zwangerschap, de afwezigheid en de ontrouw van vaders, de situatie van Curaçaose moeders die hun kinderen alleen moeten opvoeden en die de gezinsverantwoordelijkheden op zich moeten nemen. De verzen die in dit onderdeel worden geanalyseerd komen voornamelijk uit de gedichten 'wat ik verstopte' en 'kapitaal'. In het onderdeel 'de vrouw als lustobject' werden de gedichten 'rib' en 'gieser wildeman' geanalyseerd en geïnterpreteerd als een verwerping van het objectificeren van de vrouw door mannen en de normen die de samenleving aan de vrouw oplegt, met als doel de vrouw te modelleren naar een perfect beeld. In het onderdeel 'geweld tegen vrouwen' hebben we het gedicht 'stille beschouwing (in het donker)' geanalyseerd omdat daarin het onderwerp verkrachting aan de orde kwam. Het was immers interessant om de ironie te zien waarmee het gedicht is geschreven en waarmee het de 'principes' van een verkrachter aan de kaak stelt.

Op basis van de analyse van de verzen en gedichten heeft deze scriptie aangetoond dat ze als feministisch kunnen worden geïnterpreteerd. Ze verwijzen naar situaties die vooral door vrouwen worden ervaren. Ze belichten de discriminatie, de sociale druk en het seksisme waarmee vrouwen op Curaçao, maar ook alle andere vrouwen in de wereld, worden geconfronteerd. Zelfs als de lezer de werkelijke intenties van de auteur niet kent, kunnen we zeggen dat haar bundel deel uitmaakt van de feministische literatuur. De sterke aanwezigheid van feministische verwijzingen suggereert dat Fabias seksisme aan de kaak wil stellen en een boodschap wil overbrengen. Dit is echter enkel een hypothese want zoals we weten heeft Fabias herhaaldelijk verklaard dat ‘het schrijven van poëzie geen activisme is’ (Leyman 2019).

Dit werk stelde een feministische lectuur van *Habitus* voor. Dit is natuurlijk niet de enige mogelijke lectuur die van de bundel kan worden gemaakt. Een andere die interessant zou zijn, zou een autobiografische lectuur van het werk kunnen zijn. De lyrische-ik – aanwezig in de meeste gedichten – heeft immers bepaalde kenmerken gemeen met de auteur. Zou het kunnen dat Fabias een lyrische-ik heeft geconstrueerd die op haar lijkt om via haar poëzie een andere, meer persoonlijke boodschap over te brengen?

Literatuurlijst

Primaire literatuur

Fabias, Radna, *Habitus*. Negende druk. Amsterdam/Antwerpen: De Arbeiderspers, 2019.

Secundaire literatuur

Alkema, Obe, 'Je droomt in de taal van de voormalige eigenaar', in: *NRC Handelsblad*, 6 april 2018.

Kraak, Haro, 'De orde bewaren', in: *de Volkskrant*, 28 december 2018.

Leyman, Dirk, 'Poëzie voelt soms als een decadente bezigheid', in: *De Morgen*, 22 maart 2019.

Monna, Janita, 'Ik zag overal om mij heen alleenstaande moeders', in: *Trouw*, 16 februari 2019.

Schaffer, Alfred, 'De ruimte van het volledige leven', in: *De Groene Amsterdammer*, 15 maart 2018.

Vlaar, Maria, 'Ik ben blij dat de poëzie zo divers mag zijn', in: *De Standaard*, 23 augustus 2019.

Vos, Marjoleine de, "'Ik ben ongeschikt als rolmodel'", in: *NRC Handelsblad*, 11 augustus 2018.

Vuijsje, Robert, 'Woordvrijheid', in: *de Volkskrant*, 6 maart 2018.

Zijlstra, Jogchum, 'Het bedwingen van de chaos', in: *Nederlands Dagblad*, 7 september 2018.

Andere geraadpleegde werken

Abraham-Van Der Mark, Eva, 'The Impact of Industrialization on Women: A Caribbean Case', in: June C. Nash en María P. Fernández-Kelly (red.), *Women, Men and the International Division of Labor*. New York: State University of New York Press, 1983, pp. 89-106.

Abraham-Van Der Mark, Eva, 'Caught in the Shift: The Impact of Industrialization on Female-Headed Households in Curaçao, Netherlands Antilles', in: Joan P. Mencher en Anne Okongwu (red.), *Where Did All The Men Go? : Female-Headed/Female-Supported Households in Cross-Cultural Perspective*. z.p.: Westview Press, 1993, pp. 89-106.

Abraham-Van Der Mark, Eva, 'Continuity and change in the Afro-Caribbean family in Curacao in the twentieth century', in: *Community, Work and Family* 6, nr. 1 (2003), pp. 77-88.

Allen, Rose Mary, 'The Complexity of National Identity Construction in Curaçao, Dutch Caribbean', in: *European Review of Latin America and Caribbean Studies*, nr. 89 (2010), pp. 117-125.

Allen, Rose Mary, 'Negotiating Gender, Citizenship and Nationhood through Universal Adult Suffrage in Curaçao', in: *Caribbean Review of Gender Studies*, nr. 12 (2018), pp. 299-318.

Baksh-Soodeen, Rawwida, 'Caribbean Feminism in International Perspective', in: *Economic and Political Weekly* 29, nr. 44 (1994), pp. 50-56.

Barrow, Christine, *Family in the Caribbean: Themes and Perspectives*. Kingston: Ian Randle Publishers; Oxford: James Currey Publishers, 1996.

Bertrand, David, 'L'essor du féminisme en ligne : Symptôme de l'émergence d'une quatrième vague féministe ?', in: *Réseaux* 2-3, nr. 208-209 (2018), pp. 232-257.

Blom, Jan Dirk e.a., 'Traditional healing practices originating in Aruba, Bonaire, and Curaçao: A review of the literature on psychiatry and Brua', in: *Transcultural Psychiatry* 52, nr. 6 (2015), pp. 840-860.

Crenshaw, Kimberle, 'Demarginalizing the Intersection of Race and Sex: A Black Feminist Critique of Antidiscrimination Doctrine, Feminist Theory and Antiracist Politics', in: *University of Chicago Legal Forum*, nr. 1 (1989), pp. 139-167.

Cuales, Sonia Magdalena, 'In Search of Our Memory: Gender in the Netherlands Antilles', in: *Feminist Review*, nr. 59 (1998), pp. 86-100.

Descarries, Francine, 'Le projet féministe à l'aube du XXIe siècle : un projet de libération et de solidarité qui fait toujours sens', in: *Cahiers de recherche sociologique*, nr. 30 (1998), pp. 179-210.

Dumas, Alexandre (fils), *L'Homme-femme. Réponse à M. Henri d'Ideville*. Vierentwintigste druk. Paris: Michel Lévy Frères, 1872.

Dupuis, Jacques, 'Les paradoxes de Curaçao. A travers les provinces de l'Empire Shell', in: *Les Cahiers d'Outre-Mer*, nr. 85 (1969), pp. 63-74.

Essen, Mineke van, 'Anna Barbara van Meerten-Schilperoort (1778-1853) : Feminist Pioneer ?', in: *Revue belge de Philologie et d'Histoire* 77, nr. 2 (1999), pp. 383-401.

Everard, Myriam e.a., 'Forgotten Intersections. Wilhelmina Drucker, Early Feminism, and the Dutch-Belgian Connection', in: *Revue belge de Philologie et d'Histoire* 77, nr. 2 (1999), pp. 440-472.

Grever, M.C.R., *Strijd tegen de stilte: Johanna Naber (1859-1941) en de vrouwenstem in geschiedenis*. Hilversum: Verloren, 1994.

Groenewoud, Margo, 'Women's mobilization in the Dutch Antilles (Curaçao and Aruba, 1946-1993)', in: *Clio. Women, Gender, History* 50, nr. 2 (2019), pp. 63-85.

Koechlin, Aurore, *La révolution féministe*. Paris: Éditions Amsterdam, 2019.

Levels, Mark e.a., 'Unintended Pregnancy and Induced Abortion in the Netherlands 1954-2002', in: *European Sociological Review* 28, nr. 3 (2012), pp. 301-318.

Locht, Pierre de en Roger Lallemand, 'IVG : Histoire de la loi de 1990 et d'une époque', in: *Politique*, 3 juli 2020.

Luca Barrusse, Virginie de, 'Premiers jalons d'une politique familiale', in: *Informations sociales* 3, nr. 189 (2015), pp. 21-28.

Massiah, Joycelin, *Les femmes chefs de ménage dans les Caraïbes : structures familiales et condition de la femme*. Paris: UNESCO, 1983.

Ménil, Macha en Christian Moncelet, *L'Esprit au féminin*. Paris: Cherche Midi, 2012.

Offen, Karen, 'Sur l'origine des mots "féminisme" et "féministe"', in: *Revue d'histoire moderne et contemporaine (1954-)* 34, nr. 3 (1987), pp. 492-496.

Oprea, Denisa-Adriana, 'Du féminisme (de la troisième vague) et du postmoderne', in: *Recherches féministes* 21, nr. 2 (2008), pp. 5-28.

Pagney, Pierre, 'Chapitre II. Les Antilles : un domaine climatique contraste, généralement humide et chaud', in: *Le climat des Antilles*. Paris: Éditions de l'IHEAL, 1966, pp. 41-75.

Peemans-Poullet, Hedwige, 'Le féminisme aux Pays-Bas', in: *Les Cahiers du GRIF*, nr. 20 (1978), pp. 105-110.

Powell, Dorian, 'The Role of Women in the Caribbean', in: *Social and Economic Studies* 33, nr. 2 (1984), pp. 97-122.

Ribberink, Anneke, *Feminisme*. Leiden: Stichting Burgerschapskunde, 1987.

Riot-Sarcey, Michèle, *Histoire du féminisme*. Derde druk. Paris: La Découverte, 2015.

Rochefort, Florence, *Histoire mondiale des féminismes*. Vierde druk. Paris: Que sais-je ?, 2020.

Rodriguez, Adaly, *The Rise of Women's Rights in Curaçao : The potential of the Women's Convention to the empowerment and equal rights of women in Curaçao*. Amsterdam: Uitgeverij SWP, 2015.

Ruyters, Jann, '#zeghet', in: *Trouw*, 28 mei 2016.

Vries, Petra de, 'Feminism in the Netherlands', in: *Women's Studies International Quarterly* 4, nr. 4 (1981), pp. 389-407.

Websites

Berna, Camille, '« Be a lady, they said » : la vidéo qui dénonce les pressions subies par les femmes', in: *So Soir* (26 februari 2020). <<https://sosoir.lesoir.be/be-lady-they-said-la-video-qui-denonce-les-pressions-subies-par-les-femmes>> [13 augustus 2021].

Bosch, Mineke, 'Jacobs, Aletta Henriëtte (1854-1929)', in: *Digitaal Vrouwenlexicon van Nederland* (13 juni 2018). <<http://resources.huygens.knaw.nl/vrouwenlexicon/lemmata/data/Jacobs>> [8 juli 2021].

Braun, Marianne, 'Lensing, Wilhelmina Elisabeth (1847-1925)', in: *Digitaal Vrouwenlexicon van Nederland* (12 juli 2017). <<http://resources.huygens.knaw.nl/vrouwenlexicon/lemmata/data/Lensing>> [7 juli 2021].

CBS, 'Huishoudens in Curaçao: Publicatiereeks Census 2011', in: *Central Bureau of Statistics Curaçao* (juli 2014). <<https://www.cbs.cw/huishoudens-curacao-publicatiereeks-census-2011>> [7 augustus 2021].

Coll, Laura, ‘8 mars 2021 : 20 citations féministes des plus inspirantes !’, in: *Paris Secret* (26 februari 2021). <<https://parissecret.com/8-mars-2021-20-citations-feministes-des-plus-inspirantes/>> [6 augustus 2021].

Dieteren, Fia, ‘Perk, Christina Elizabeth (1833-1906)’, in: *Digitaal Vrouwenlexicon van Nederland* (12 juli 2017). <<http://resources.huygens.knaw.nl/vrouwenlexicon/lemmata/data/Perk>> [7 juli 2021].

‘Eerste feministische golf’, in: *RoSa* (z.j.). <<https://rosavzw.be/nl/themas/feminisme/feministische-golven/eerste-golf>> [8 juli 2021].

‘Feminism’, in: *Cambridge Advanced Learner’s Dictionary and Thesaurus* (z.j.). <<https://dictionary.cambridge.org/fr/dictionnaire/anglais/feminism>> [29 juli 2021].

‘Feminisme’, in: *Van Dale Online* (z.j.). <<https://pakket67.vandale.nl/?dictionaryId=gwn&article=%7B%22search%22%3A%22feminisme%22,%22index%22%3A0,%22type%22%3A%22EXACT%22,%22dictionaryId%22%3A%22gwn%22%7D&query=feminisme>> [29 juli 2021].

‘Féminisme’, in: *Larousse* (z.j.). <<https://www.larousse.fr/dictionnaires/francais/f%c3%a9minisme/33213>> [29 juli 2021].

‘Feminisme 18e eeuw en eerder’, in: *Atria* (z.j.). <<https://atria.nl/nieuws-publicaties/feminisme/feminisme-18e-eeuw-en-eerder/>> [28 juni 2021].

‘Het Nederlands in de wereld: Caribisch gebied’, in: *Neon* (5 december 2016). <<http://neon.niederlandistik.fu-berlin.de/nl/nedling/langvar/antillen>> [2 augustus 2021].

Koops, Enne, ‘De hbs, de “beste school van Nederland” (1864-1974)’, in: *Historiek* (10 januari 2020). <<https://historiek.net/de-hbs-de-beste-school-van-nederland-1864-1974/71610/>> [29 juli 2021].

‘La violence n’est pas innée chez l’homme. Elle s’acquiert par l’éducation et la pratique sociale’, in: *Le Figaro* (z.j.). <<http://evene.lefigaro.fr/citation/violence-innee-chez-homme-acquiert-education-pratique-sociale-60638.php>> [14 augustus 2021].

Langley, Liz, ‘À la rencontre des cinq symboles de la faune africaine’, in: *National Geographic* (1 augustus 2019). <<https://www.nationalgeographic.fr/animaux/2019/07/la-rencontre-des-cinq-symboles-de-la-faune-africaine>> [12 augustus 2021].

Leclerc, Jacques, 'État de Curaçao', in: *L'aménagement linguistique dans le monde* (16 december 2015a). <https://www.axl.cefan.ulaval.ca/amsudant/Antilles_Curacao.htm> [2 augustus 2021].

Leclerc, Jacques, 'Le papiamento', in: *L'aménagement linguistique dans le monde* (19 december 2015b). <<https://www.axl.cefan.ulaval.ca/amsudant/papiamento.htm>> [4 augustus 2021].

Leclerc, Jacques, 'Territoires néerlandais d'outre-mer', in: *L'aménagement linguistique dans le monde* (19 december 2015c). <<https://www.axl.cefan.ulaval.ca/amsudant/territoires-neerlandais-OM.htm>> [2 augustus 2021].

'Lion', in: *Larousse* (z.j.). <<https://www.larousse.fr/encyclopedie/vie-sauvage/lion/178160>> [12 augustus 2021].

McLean, Paul, 'Be a Lady, they said', in: *Girls. Girls. Girls. Magazine* (2020). <https://www.youtube.com/watch?v=z8ZSDS7zVdU&t=68s&ab_channel=Girls.Girls.Girls.Magazine> [13 augustus 2021].

Mooij, Annet, 'Kruseman, Wilhelmina Jacoba Pauline Rudolphine (1839-1922)', in: *Digitaal Vrouwenlexicon van Nederland* (22 maart 2014). <<http://resources.huysens.knaw.nl/vrouwenlexicon/lemmata/data/Kruseman>> [7 juli 2021].

Neyman, Barbara, 'Ces citations féministes vont changer votre vie', in: *Elle* (4 maart 2021). <<https://www.elle.fr/Societe/L-actu-en-images/Ces-citations-feministes-vont-changer-votre-vie>> [6 augustus 2021].

'Oprichting van de WIC', in: *IsGeschiedenis* (3 juni 2016). <<https://isgeschiedenis.nl/nieuws/oprichting-van-de-wic>> [2 augustus 2021].

OSAC, 'Dutch Caribbean 2020 Crime and Safety Report', in: *OSAC* (8 april 2020). <<https://www.osac.gov/Content/Report/8e61738e-c152-4576-9cb8-19557eea9624>> [9 augustus 2021].

PAHO e.a., 'Accelerating progress toward the reduction of adolescent pregnancy in Latin America and the Caribbean', in: *IRIS PAHO* (december 2017). <<https://iris.paho.org/handle/10665.2/34493>> [16 juli 2021].

Peppelenbos, Coen, 'Nieuws: Radna Fabias wint ook Poëziedebuutprijs Aan Zee', in: *Tzum* (11 augustus 2019). <<https://www.tzum.info/2019/08/nieuws-radna-fabias-wint-ook-poeziedebuutprijs-aan-zee/>> [7 mei 2021].

Schwartz, Timothy, 'Explaining Caribbean Family Patterns', in: *Schwartz Research Group* (19 december 2016). <<https://timothyschwartzhaiti.com/caribbean-family-patterns/>> [12 augustus 2021].

UNICEF, 'The Situation of Children and Adolescents in Curaçao', in: *unicef* (2013) <https://www.unicef.nl/media/1371720/curacao_sitan_full_public_version__28english_29.pdf> [8 augustus 2021].

'Vierde feministische golf', in: *RoSa* (z.j.). <<https://rosavzw.be/nl/themas/feminisme/feministische-golven/vierde-golf>> [12 juli 2021].

'Vrouwenkiesrecht op de voormalige Nederlandse Antillen', in: *Atria* (2 mei 2019). <<https://atria.nl/nieuws-publicaties/vrouwen-in-de-politiek/vrouwenkiesrecht-op-voormalige-nederlandse-antillen/>> [26 juli 2021].

'Wat is de beste reistijd van Curaçao?', in: *BezoekCuracao.nl* (15 september 2020). <<https://www.bezoekcuracao.nl/beste-reistijd-curacao/>> [8 augustus 2021].

'Wilhelmina Drucker – biografie', in: *Atria* (28 januari 2019). <<https://atria.nl/nieuws-publicaties/feminisme/feminisme-19e-eeuw/wilhelmina-drucker-biografie/>> [8 juli 2021].

Zimmerman, Kirsten, 'De eerste feministische golf (1870-1920). De dynamische strijd toen als basis voor nu', in: *Vereniging voor Gendergeschiedenis* (z.j.). <<https://www.gendergeschiedenis.nl/index.php/gendergeschiedenis/dossiers/227-de-eerste-feministische-golf-1870-1920-de-dynamische-strijd-toen-als-basis-voor-nu>> [7 juli 2021].

Appendix: gedichten

(a) ‘wat ik verstopte’⁷⁴

1 velgen
de onberispelijk opgepoetste in de zon glimmende velgen
te groot en te duur voor de auto’s waaronder ze draaien

5 de geblindeerde ruiten van de auto’s met de glimmende velgen
de ver naar achteren leunende bestuurders van de auto’s met de geblindeerde ruiten en
de
glimmende velgen
de explosieve bassen uit de in de kofferbak geïnstalleerde subwoofers
het stof van de dorre velden
en haarvet: groen

10 of de zwarte versie
ruikt naar olieraffinaderij
perfect
voor het haar van de moderne *neger* in de jaren 80
perfect
15 om de natuurlijke zwartheid te onderstrepen, te laten glinsteren
perfect
om het stof te dragen van
de dorre velden waarop doornige struiken groeien
het stof

20 het door de passaatwind meegevoerde stof
overall op en tussen
barretjes
langs alle al dan niet geasfalteerde wegen
de vrouwen in de barretjes achter het traliewerk langs de wegen

25 de vrouwen
de gaten
de vrouwen op straat
maar niet als het donker is

30 de gaten in de weg
de mannen
die bij de bar langs de wegen bier bier bier en soms een whiskey-cola drinken en

35 uiteindelijk
de auto vinden
uiteindelijk
wegrijden
uiteindelijk
het huis vinden
uiteindelijk
thuiskomen

40 uiteindelijk
de vrouw vinden die niet langs de weg bij de bar stond te drinken
uiteindelijk
haar geslacht zoeken
aan haar geslacht herkennen waar ze zijn

⁷⁴ Fabias, Radna, *Habitus*. Negende druk. Amsterdam/Antwerpen: De Arbeiderspers, 2019, pp. 11-16.

45 welk huis het is
 welke van de vele
 vrouwen
 met in leggings gehesen billen billen
 billen als bumpers waarop je naar een nabijgelegen eiland kunt liften
 50 zegt men
 vrouwen die hun kleren als een tweede huid dragen
 er bestaat niet zoiets als twee maten te klein
 mannen met zwarte vingers onder een afdakje naast hun huis
 onder een motorkap gebogen
 55 een zwetende bierfles in de hand
 dat afdakje heet een garage en
 dat is een monteur
 als hij shokkashobbe zegt
 bedoelt hij shock absorbers
 schokdempers
 60 hoe snel ze daar slijten
 want gaten in de wegen waarlangs
 mannen
 met tondeuses en scheermessen onder een boom
 65 zo'n man heet een barbier
 mannen die geld komen innen
 zo'n man heet een arabier
 mannen
 met wapens en whiskey onder een boom
 70 zo'n man heet een kaffer,
 onweerstaanbaar voor
 vrouwen
 met kinderen op de arm
 de geur van hun verbrande huid
 75 in de zon
 de gouden zon
 de gouden tanden
 vrouwen
 in wier haar de geur van chemische ontkroezers dagen later nog hangt
 80 daarbovenop de verbrande geur van hun gebakken haar
 want het moet gladder
 en het hoeft ook geen haar te zijn
 plastic
 op het hoofd en de vingers van de vrouwen
 85 vrouwen met krulspelden
 de huizen in snoepkleuren
 de kerken
 de in de kleur van rijpe bananen geschilderde kerken
 de tamarindebomen
 90 de leguanen
 de hagedissen met de half geamputeerde staarten
 de loslopende geiten
 de kraaiende hanen
 de aan bomen geketende honden
 95 de overreden zwerfhonden
 de onder olie lekkende auto's slapende zwerfhonden
 de kogels die klinken als vuurwerk

- het vuurwerk tegen boze geesten
 de kogels tegen boze mensen
 100 de kogels van boze mensen
 de kranten vol bloed
 de zware, ronkende motoren van de even zware jongens
 de oude vrouwen langs de wegen
 ze verkopen staatsloten
 105 ze verkopen hoop
 langs de wegen
 langs de gaten in de wegen
 in het stof
 de straatjongens op te kleine fietsen
 110 hoe ze op de fiets om net menstruerende meisjes dansen
 de moeders die daarvoor waarschuwen
 de moeders
 alleen
 het stof
 115 het gras in de tuin van mensen die wel een sproeier kunnen betalen
 groener
 de kleur van de mensen die wel een sproeier kunnen betalen
 bleker dan
 de junk in de tuin van de mensen die wel een sproeier kunnen betalen
 120 de spullen onder de arm van de junk in de tuin van de mensen die wel een sproeier
 kunnen
 betalen
 de diepzwarte kleur van de straatjunk aan wiens voeten een dikke laag eelt is gegroeid
 dat zijn natuurlijke schoenzolen
 de autowrakken
 125 het zwerfvuil
 de dorstige aarde
 de apocalyptische regenbuien
 de wind
 de orkanen
 130 de spaanstalige soaps
 de siliconen borsten van de vrouwen in de spaanstalige soaps
 het bloederige nieuws uit de nabijgelegen landen
 de missverkiezingen
 de siliconen borsten van miss venezuela
 135 de moedertaal
 de officiële taal
 de officieuze taal
 de officieus gesegregeerde supermarkten
 de officieus gesegregeerde scholen
 140 de onthoofde haan in de tuin van de overbuurvrouw
 de tarotkaarten van de overbuurvrouw
 de wierook van de overbuurvrouw
 de wierook in de banaangele kerken
 de kerken
 145 de waarzegsters
 de heksen die de gokker bedienen
 het gokken
 misschien morgen winnen misschien morgen wel winnen
 de zwetende, tegen elkaar schurende lichamen
 150 dat heet dansen
 de hitte

- het washandje in de broekzak van de buschauffeur
 de hete lucht blazende ventilatoren
 de stoet rouwende mensen
 155 de mensen die zich op de doodskest van een geliefde laten vallen en schreeuwen
 dat heet rouwen
- de begraafplaatsen waar mensenresten op elkaar gestapeld liggen
 de vrouwenstemmen die de rozenkrans bidden
 de transistorradio
 160 de vrouwenstemmen uit de transistorradio die de rozenkrans bidden
 de weesgegroetjes
 de onzeveraders
 de verheven stemmen van het volk uit de transistorradio
 de dj die over de liedjes uit de transistorradio praat
 165 de verzoeknummers uit de transistorradio waar de dj overheen praat
 de abrupt vallende nacht
 de terechte angst in de nacht
 de geesten
 het rimpelende asfalt
 170 het gebrek aan vluchtwegen
 het gebrek aan seizoenen
 het gebrek
- hoe alles door zee omringd is
 hoe alles onder de zon verschroeit
- 175 de verschrikking
 de toeristen
 altijd lachen naar toeristen
 dat heet opvoeding
- de zon
 180 het blauw
 het onmogelijke blauw van de lucht
 het onmogelijke blauw van de zee
 de vissers in bootjes drijvend op de onmogelijk blauwe, transparante zee
 het zand
- 185 de aangespoelde vissenstaarten in het witte zand
 het witte zand bij het onmogelijke blauw van de zee
 het witte zand dat verdacht veel lijkt op het stof
 het stof

(b) 'kapitaal'⁷⁵

- 1 de erfenis vinden we in beschimmelde dozen die al minstens vier generaties liggen te
 vergelen in het huis onder de huid van onze overgrootmoeder en iedereen die uit haar
 kwam
- ik krijg
 5 vijf trucs om gokkasten te laten betalen
 een simpele manier om geld te maken
 acht manieren om de man thuis te houden waaronder
 vier brouwsels voor een strakkere kut

⁷⁵ Fabias, Radna, *Habitus*. Negende druk. Amsterdam/Antwerpen: De Arbeiderspers, 2019, pp. 33-34.

- 10 een recept voor blijf-hier-water
 en een in de loop der jaren geactualiseerd boek met levensreddende instructies voor de
 weerloze deerne waarin ik lees:
- je moet je man bewieroken als hij slaapt
 als je niet verder dan de eikel komt, word je nooit zwanger en
 de eerste drie centimeters leiden sowieso niet tot waardeverlies
- 15 LET OP dat je tussen drie en half vier 's nachts je telefoon uitzet vanwege stralingen uit
 mars die alzheimer veroorzaken
 koop geen brood in de supermarkt (dat is gemaakt met mensenhaar en witte mensen
 bakken al jaren muizen in het hart van ons brood)
- 20 LET OP generieke medicijnen zijn deel van een complex nauwelijks uit te leggen complot
 maar in ieder geval levensgevaarlijk slik ze niet leef lang KIKK UIT
 als je je handtas op de vloer legt zul je altijd arm blijven
 als iemand je voeten veegt zul je nooit trouwen, trouwens, dit heb je niet van mij, maar
 als je dit bericht doorstuurt naar minstens vijftien vrienden, krijg je voldoende beltegoed
 om een jaar lang kosteloos transatlantisch te bellen ECHT WAAR leef lang bel lang KIKK
- 25 UIT yoga is een wapen van de duivel, maar blijf lenig: ook dat houdt de man thuis
 als je dit bericht met minstens twintig mensen deelt, krijg je aan het einde van het jaar
 een
 bonus van 10.000 dollar van een softwaregigant ECHT WAAR een vriend van een vriend
 heeft dit gekregen hij is van het geld op vakantie gegaan
- 30 LET OP als je met je voeten op tafel zit, zal je moeder sterven
 dat geluid bij de voordeur is Jezus die klopt om in je hart te komen wonen GOD ZEGEN
 geef elke week geld aan de kerk WANT ANDERS
 dit is een foto van een boze man die met een smoes over verhongerende kinderen in
 west-afrika je huis in probeert te komen om het leeg te roven KIKK UIT laat hem niet
 binnen en als je meer in het algemeen niet wilt dat iemand weer je huis in komt, moet je
- 35 een handje zout achter diegene gooien als hij gaat PAS OP
 brand salie
 spring op oudejaarsavond drie keer heen en weer over hete kolen waar je wierook op
 strooit
 offer dan ook vuurwerk aan de boze geesten zodat ze je de rest van het jaar met rust
 laten
- 40 eet precies om middernacht twaalf druiven: één voor elke maand van het jaar
 (het is niet duidelijk wat dat oplevert, maar je kunt het beter niet laten)
 als je deze instructies niet deelt is er een reële kans dat je kinderen binnen vier maanden
 zullen sterven
- 45 als je geen kinderen hebt je geliefde
 als je geen geliefde hebt je ouders
 als je geen ouders meer hebt jij zelf

(c) ‘stille beschouwing (in het donker)’⁷⁶

- 1 de schoonheid van de slangenhuid is alleen waarneembaar voor hen die geen angst
 kennen
 voor fallische vormen en serpenterende bewegingen
- angst dempt schoonheid
 dat werpt weer licht op waarom schoonheid schaars is

⁷⁶ Fabias, Radna, *Habitus*. Negende druk. Amsterdam/Antwerpen: De Arbeiderspers, 2019, pp. 51-52.

- 5 onteerders zijn bovengemiddeld goed in instemmen daar hebben ze niemand voor nodig
dat verklaart de kracht in ver-krach-ter dat verklaart tevens waarom de excellente
instemmer geen noemenswaardige weerstand ervaart, het spartelen daargelaten
misschien, maar
spartelen is ja
10 verkramping is ja
elke auditief waarneembare reactie is ja
het versteende lichaam zegt ja
tegenzin is een lichte vorm van weezin en dus ja
weezin is ook ja
15 slaap is ja
onbegrip is ja
droog is ja
vocht is ja
dus angstzweet is ja
20 dissociatie is ja
boos is ja
tranen zijn ja
ja was om te beginnen een overbodige luxe en
zwijgen is instemmen
- 25 onteed worden is vanuit de juiste hoek bezien een vorm van winnen, toch?
dit werpt wel vragen op omtrent het woord onteren want is het niet juist
een eer niet onberoerd te blijven?
nee
is ja
30 als ik zeg dat ik nooit de schoonheid van de slangenhuid zal begrijpen bedoel ik dat een
python me mag
wurgen en opslokken
dat komt: drie keer nee is jazeker jazeker jazeker
nou en of
- 35 of
een stille ruimte
waarin dingen breken
- (d) ‘rib’⁷⁷
- 1 aanvaard je lot, rib
strijk met je vingertoppen langs je benen voel je vacht verwijder je vacht vil wat te veel
is
en verhoog je stem
teken een zwarte streep onder je ogen rustig doe rustig teken op je heupen de contouren
5 van de vrouw die je moet worden
slink
laat de adem van een ander zachtjes schrapen langs waar het beurs is beschadig zo
zachtjes
je keel zachtjes
laat de pijn zien en als het geen pijn doet, niet echt, kijk dan alsof je pijn hebt kijk
10 alsof de dood je inhaalt
zucht

⁷⁷ Fabias, Radna, *Habitus*. Negende druk. Amsterdam/Antwerpen: De Arbeiderspers, 2019, pp. 55-56.

en kreun
 maar niet te hard
 bevestig de veronderstelde weerloosheid
 15 heb niet te veel oogcontact
 sla je ogen in slow motion neer
 kijk op
 gebruik alleen je mondhoeken
 tuit je lippen niet langer dan twee seconden
 20 maar tuit ze wel
 kort
 krimp
 kleiner
 ho
 25 niet te klein
 je moet wel zichtbaar blijven
 maak jezelf lichter nog iets nog iets lichter kweek geduld houd je in
 heb manieren
 laat je uitkleden, wees
 30 optilbaar, wees
 kneedbaar toon je
 penetreerbaar en
 gretig
 dat mag even
 35 wees nu gretig
 stop

 hijs je langzaam in het pantser
 het pantser is van dood en honing je drupt
 doodkoudhoningzoet
 40 schaam je diep
 leer nu wachten

(e) ‘gieser wildeman’⁷⁸

1 gieser wildeman is een stoofpeer
 ik ben een vrouw
 dat is het dak van een drie eeuwen oud huis
 ik ben een vrouw
 5 dat is het troebele vocht dat uit een spaanse perzik langs zijn lippen loopt en ik ben
 helaas
 het vocht en de perzik en elk ander handzaam, zacht, zoet, sappig fruit want ik ben een
 vrouw en dat is het brilmontuur van een man van gemiddelde intelligentie, maar ik
 ben een vrouw en in mijzelf genoeg
 er is geen leegte in mij
 10 er is wel een schuilplaats een voorkamer een wachtruimte een plek
 waar ik iemand kan ontvangen:
 een man
 het begin van een kind
 de vingers van een vrouw
 15 toch heb ik aan mezelf genoeg het maakt niet uit

⁷⁸ Fabias, Radna, *Habitus*. Negende druk. Amsterdam/Antwerpen: De Arbeiderspers, 2019, pp. 76-77.

hoeveel postmoderne gendertheorie ik aan mijn heupen hang het is aan mij te zien: ik
ben
een vrouw ik zou kunnen bestaan naast een man maar een man is geen lichaam
een man is geen brommende bastonen geen lage stem dikke armen stroeve vingers
dikke
huid geen baard een man is geen baard een man is ook geen vagevuur een man is geen
lot
20 een man is geen huis om in te wonen een man is geen bed om op te liggen een man is
geen
werkverschaffing een man is geen afleiding een man is geen arbeidstherapie een man is
geen raspaard een man is meer dan aanbiddende ogen in een gestolen nacht een man is
geen kofferbak geen zwaailicht een man is geen diepe buiging voor mijn kruis een man
heeft ook gevoelens
25 denkt ook na
heeft ook pijn
soms weet hij zelfs waarom hij pijn heeft
een man is
geen vleeshaak geen fileermes geen geweer geen heet merkijzer geen heilig boek
30 een man is geen wapen geen hobby

een man is geen hobby
een man is geen hobby
een man is geen hobby

een man is geen strafregel
35 een man is geen troon om met gekruiste benen op te zitten als een dame
ik ben geen dame
ik ben een vrouw